

др Миодраг Вујошевић, економист, просторни и енвајронментални планер
Виши научни сарадник Института за архитектуру и урбанизам Србије
11 000 Београд
Булевар краља Александра 73
misav@iaus.org.yu

ПАРАДИГМА ОДРЖИВОСТИ, РАЗВОЈ СРБИЈЕ И ПРОБЛЕМИ ОЧУВАЊА И КОРИШЋЕЊА ЊЕНОГ БИОДИВЕРЗИТЕТА: ОЦЕНА СТРАТЕШКИХ МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА¹

Прилог за Научни скуп "Човек и животне средина", САНУ, 24. новембра 2005. године

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Од почетка 1990-тих година у више наврата расправљали смо о већем броју општих теоријских и појединачних практичних питања одрживог развоја и заштите и очувања биодиверзитета, где су у првом плану била два аспекта: први, теоријско разматрање односа између економског и других тумачења категорије одрживости; и други, разматрање већег броја проблема који прате примену парадигме одрживости у Југославији (Србији).² У овом раду сумирамо кључне налазе из тих радова, додајемо неколико нових интерпретација и изводимо прелиминарну оцену стратешких могућности и ограничења будућег одрживог развоја и очувања биодиверзитета у нашој земљи. Полазимо од тезе да је наведени период довољно дуг да би се већ могли сумирати и резимирати резултати примене тог концепта, као и да би се направио својеврстан биланс и извукле одређене импликације и консеквенце, па смо се таквог задатка управо и прихватили у приложеном раду.

Најпре приказујемо настанак идеје одрживог развоја и отворена питања њене примене у земљама Европске уније и у Србији (и Југославији), у чему се највише бавимо питањем операционализације општих принципа и критеријума одрживости. Затим излажемо кључне теоријске контроверзе у главним интерпретацијама и примени парадигме одрживости, а нарочито у економици и екологији. У другом делу бавимо се проблемом постсоцијалистичке транзиције и развојних прилика у Србији, где анализирамо стање у односу на основне поставке доктрине одрживости и новије европско искуство у њеној примени, као и улогу транзицијских догми, које отежавају успостављање демократског јавног дискурса о кључним питањима трансформације и развоја, и то од самог почетка транзиције. У трећем делу дајемо сумаран преглед биолошке разноврсности Србије и проблема у коришћењу и заштити њених природних ресурса. Посебно се бавимо новим институционалним, организационим и другим прилагођавањима у тој области. У закључном делу

¹ У овом раду изложен је део прелиминарних резултата истраживања у оквиру пројекта ТР 6501А (Методe за стратешку процену животне средине у планирању просторног развоја лигнитских басена), који финансира Министарство науке и заштите животне средине.

² Видети приложени списак радова.

скицирано је неколико хипотетичких сценарија будућег развоја Србије, на основу чега је извршена прелиминарна процена стратешких могућности и ограничења, а на концу су скицирани приоритети у институционалном, организационом и другом прилагођавању у овој области.

НАСТАНАК ИДЕЈЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА И ГЛАВНА ОТВОРЕНА ПИТАЊА ЊЕНЕ ПРИМЕНЕ

Настанак идеје одрживог развоја у контексту европског и другог енвајронментализма

Само наоко случајно, парадигма одрживости појавила се након тога што је већ увелико била објављена тзв. **"криза девеломентализма"**, наиме, криза разних концепција развоја (видети: Zaks, *ur*, 2001). Иако је **идеја одрживости** била рудиментарно скицирана још од тзв. прве "еколошке/енвајронменталне револуције" с почетка 1960-тих година, своје развијено, данашње значење дугује тзв. *Извештају Г.Х. Брундтландове* (1987), и потоњој разради у материјалима Светске конференције о животној средини, која је 1992. године одржана у Рио де Жанеиру. Према тим документима, **одрживи развој означава квалитативан раст односно развој**, тј., социоекономски и културни развој који је усклађен са условима, ограничењима и капацитетом животне средине и који треба да се одвија тако да се будућим генерацијама не погоршавају услови опстанка.

Уопште узев, **одрживост има више значења и садржаја**, па је одрживо оно што је за дату заједницу: 1) Социјално прихватљиво, односно што доприноси социјалној интеграцији заједнице. 2) Омогућава трајан економски раст/развој. 3) Садржај и меру социјалног и економског развоја усклађује према еколошко-просторним капацитетима и праговима датог подручја. 4) Политички прихватљиво, тј., оно о чему се може договорити и одлуке донети у политичкој арени (институцијама и форумима).

Међу наведеним схватањима одрживости, у тези о социјалној, економској и политичкој одрживости више се наглашава значај тзв. **унутаргенерацијске једнакости и правичности**, док је тзв. **међугенерацијска једнакост и правичност** од већег значаја у просторно-еколошком разумевању одрживости, а уз то је у њој више наглашен принцип будућности него код прве.³

³ Овде треба нагласити два момента. Прво, концепт одрживости налази се негде "на средини", између у основи **екоцентричног концепта квалитета средине** ("environmental quality"), и у основи **антропоцентричног концепта квалитета живљења** ("quality of life") (према: Voogd, 1994; Voogd, 1995). Ови концепти, поред одрживости у њеном општем значењу, обухватају и већи број других аспеката, као што су функционалност, здравље, удобност, разноликост, виталност, лепота, безбедност (у више димензија, тј., као физичка, социјална, економска, политичка и др.) итд. Друго, **концепт одрживог развоја није једина релевантна парадигма друштвеног добра**. По свом историјском пореклу и тзв. "металогички", он је еминентно доктрина развијених друштава Запада. Представља једну од најновијих фаза у дугој еволуцији појма "развој", чију окосницу чине четири кључне западне вредности, тј., прогрес, универзализам, савладавање ("покоравање") природе и наглашена рационалност (и то претежно тзв. инструментална рационалност, наиме, она која се бави истраживањем најбољих средстава за постизање одређеног, већ дефинисаног циља). У многим другим културама односно цивилизацијама, међутим, тежња ка добром животу, благостање, друштвено добро и друге врховне вредности дефинишу се помоћу другачијих категорија, као што су, на пример, "процвет", "хармонија између друштва и природе", "побољшање друштва и укупних друштвених услова", "друштвена односно социјална кохезија", "хармонични односи између

Овде је важно још нешто: шира имплементација овог квалитативно новог концепта могла би имати значај својеврсне културне револуције у обрасцима производње, потрошње и свакидашњег живота, у једном делу и због тога што полази од нове генерације нормативних етичких теорија. С друге стране, поједини коментатори налазе да није добро ако се доктрина одрживог развоја користи као нова политичка идеологија, будући да **она има највећи потенцијал управо као нова критичка свест о ограничењима постојећег (или постојећих) модела развоја, те и као оријентир ("асимптотски идеал") за доношење квалитетних стратешких одлука.**⁴

Парадигма одрживости, дакле, представља **најновију фазу у дугој историји проблематике заштите животне средине и развоја.** Када је реч о земљама Европске уније, **кључне фазе у повести енвајронментализма и развоја су следеће:**

- Заштита и контролисање животне средине, у најширем значењу овог појма, представља веома стару традицију у најразвијенијим европским земљама, у неколико области (јавна хигијена и здравље, заштита природе и појединачних биљних и животињских врста и националног културног наслеђе), у оквиру опште оријентације на "спречавање, смањивање или ублажавање негативних последица индустријског развоја".
- Енвајронментализам као социјални и политички покрет, окренут критичком испитивању економског раста са становишта односа између човека и природе, настао је 1960-тих година, праћен дефинисањем одговарајуће националне политике заштите животне средине у највећем броју европских земаља од почетка 1970-тих година.
- Од почетка 1980-тих, енвајронментална проблематика шири се на нова питања, након чега је дошло до стварања нове генерације енвајронменталних стратегија и политика сажетих у изразу "еколошка модернизација", које су убрзо значајно интернационализоване.
- Глобална, регионална и национална енвајронменталне политике још једном су рedefинисане и поново концептуализоване кроз парадигму одрживог развоја, од краја 1980-тих година наовамо.

Овде је, међутим, неопходно нагласити две ствари: 1) Прво, у свим периодима било је знатних раскорака између декларисане политике и праксе, на шта су знатно утицале разлике у интерпретацији основног значења одрживости између земаља

људи" итд. Узев појединачно, неки елементи из наведених концепција могу бити у сагласју и са појединим елементима из концепције одрживости.

4 С друге стране, концепт одрживог развоја није настао ни из чега, већ представља својеврсну концептуалну и емпиријску рекапитулацију, реинтерпретацију и суму ранијих доминантних приступа и концепција развоја и заштите средине, које настају и о којима се расправља све од почетка 1960-тих година наовамо: 1) У области концепција развоја/раста: "основне потребе"; "квалитативан раст"; "хумани развој"; "нови економски поредак"; "развој и односи Север/Југ"; и др. 2) У области енвајронменталних концепата: "каубојска привреда"/"привреда васионског брода" ("cowboy economy"/"spaceship economy"); "закон ентропије"; "трагедија заједничких ресурса/имовине" ("tragedy of the commons"); "план за опстанак" ("blueprint for survival"); "границе раста"; "светска стратегија за очување"; и др.

разног степена развијености.⁵ 2) Друго, на међународном плану енвајронментална политика је скоро увек била довођена у везу са низом других активности које су се ње непосредно или посредно тичале. Што се тиче концепције одрживости, њена концептуализација након светског самита у Рио де Жанеиру (1992. године) тече напоре са одлукама других великих светских скупова под покровитељством агенција УН, као што су онај о становништву (Каиро, 1994. године), социјалном развоју и људским правима (Копенхаген, 1995. године), женском питању (Пекинг, 1996. године), насељима (Истанбул, 1997. године), заштити ваздуха (Кјото, 1997. године), управљању водним ресурсима и коришћењу и заштити воде (Јоханесбург, 2002) итд.

Новије искуство и поуке из праксе примене и операционализације општих принципа и критеријума одрживости

Током последњих петнаестак година, почетна идеја одрживости доживела је мноштво нових интерпретација, док је њена практична примена отворила низ нових аспеката, од којих су неке потврдили релевантност општих принципа и критеријума одрживости, али је још већи број тих интерпретација указао на низ противуречности у иницијалној замисли. Заједнички именуитељ већине новијих интерпретација јесте настојање да се направи отклон од раније доминантног и поједностављеног разумевања које пренаглашава значај међугенерациских аспеката одрживости, у односу на унутаргенерациска питања развоја. У наставку наводимо неколико кључних карактеристика такве еволуције:

- Врло брзо се показало да **општи принципи и категорије парадигме одрживости** нису непосредно употребљиви у припремању, доношењу и спровођењу планских и других управљачких одлука. Њих је стога неопходно **операцисонализувати/конкретизувати**, тако да изражавају критеријуме и садржаје конкретног историјско-географског простора односно људи који га насељавају, као и датог ступња развијености. Управо одавде и потичу спорења око разних значења одрживости. Наиме, док се, у оквиру изабраног тумачења одрживости, мање или више сви слажу око општих принципа и критеријума, када треба одредити конкретне циљеве и средства за њихово реализовање, најчешће долази до различитих интерпретација и до већег наглашавања једних аспеката одрживости, односно до игнорисања појединих других, у чему немалу улогу имају и интересни аспекти. Са друге стране, ово је последица пуке чињенице да одрживости "није од једног комада", већ је реч о вишеслојном феномену. Како је то већ напред речено, одрживост има **више значења, садржаја и аспеката**, наиме, економске, социјалне, еколошко-просторне итд., који могу бити **међусобно несагласна**. У пракси, међутим, веома је мали број

⁵ Наиме, разумевање одрживости битно зависи и од степена развијености, па се на овај проблем различито гледа у неразвијеним земљама (на пример, у оним земљама у којима бруто друштвени производи пог становнику, БДП *per capita* *pc*, не прелази годишње 1 000 САД долара) и у веома развијеним земљама (са БДП *pc* од преко 20 000 САД долара годишње). Ово је саморазумљиво, јер нити су проблеми развоја у првој и у другој групи земља истоветни, нити су могућности за њихово решавање упоредиве или једнаке.

ситуација у којима је могућно реализовати све слојеве одрживости, што упућује на нужност да се направи неки "trade-off" између њих.⁶

- Међу свим интерпретацијама одрживости, највећа методска и садржинска "напетост" постоји између **економски схваћене одрживости и еколошки схваћене одрживости**. Суштину проблема чини **тражење некакве равнотеже, или нареченог "trade-off-a", између:** 1) Енвајронментално (еколошки) прихватљивог економског раста и развоја. 2) Социјално правичног развоја/раста. 3) Просторно уравнотеженог развоја. На други начин речено, треба тежити конкретном моделу раста и развоја у оквиру (динамички схваћеног) еколошког капацитета, односно до крајњих еколошких прагова простора. Нажалост, најтеже је усклађивати и постићи управо **и економски прихватљиву и еколошки дозвољиву одрживост**.
- Одлуке треба у што већој мери да се, дакле, заснивају на поузданим и систематским увидима у **еколошко-просторне капацитете и крајње прагове**, као општој и референтној основи за оцењивање: 1) Могућности и ограничења у коришћењу биолошких ресурса или компоненти биолошке и географске разноврсности. 2) Степена угрожености средине. 3) Пожељних односно дозвољених режима коришћења простора (средине). 4) Пожељних односно дозвољених активности у датом подручју. Наиме, развој/раст, или планске односно управљачке одлуке, генерално узев, морају бити у складу са еколошко-просторним капацитетима и праговима. Капацитети и прагови су разних врста и различити су за разне типове екосистема.⁷ За оцену (не)адекватности раста/развоја, од нарочитог значаја су тзв. **ултимативни (крајњи) прагови и капацитети**.
- У идеалном случају, објективизовано и ригорозно **еколошко-просторно зонирање и индексирање планског подручја** треба да чини један од основа

⁶ Парадигми одрживости има више, а управо из тога и потичу главна спорења око разних значења одрживости и у чему немалу улогу имају и интересни аспекти. Како то наглашавају Р. Nijkamp и А. Petteles (1994), у операционализовању општих принципа и критеријума међугенерациски аспекти нису од веће користи, осим на најапстрактнијем нивоу, наиме, када упућују више на континуитет у променама (а мање на питање опстанка). Аутори указују на наглашавају склад и коеволуцију социоекономских интереса и енвајронменталних и енергетских димензија проблема, управо због тога што интересна социјална и политичка динамика много чешће упућује на унутаргенерациску расподелу ресурса и развојних шанси. У томе се општи принципи и критеријуми одрживости, типично, манифестују **кроз већи број посебних парадигми које, иако све мање или више претендују на некакву "одрживост", међусобно најчешће нису подударне, или су противуречне, или се чак и искључују**. Таква разноликост међу посебним парадигмама одрживости има разне и различите идеолошке изворе и основе, а неретко и различите импликације и консеквенце (12).

⁷ Простор (средина) има свој тзв. носећи (апсорптивни, асимилативни и сл.) капацитет, тј., границу до које може подносити промене и поремећаје. **Четири основна прага развоја/раста** су: 1) Територијални, који се тичу (не)адекватности типа простора/локације. 2) Квалитативни, који се тичу (не)адекватности врсте активности. 3) Квантитативни, који се тичу (не)адекватности интензитета/нивоа активности. 4) Временски, који се тичу (не)адекватности дужине трајања односно периода збивања одређене активности. Достицање, одржавање и прекорачивање прагова и капацитета подразумева подношење одређених трошкова. Ултимативни (крајњи) прагови односно капацитети су они који се не могу превазићи применом доступних техничких средстава, или то могу само уз неподношљиво велике друштвене и индивидуалне трошкове. Ако се они прекораче, настаје непоправљива штета по средину, тиме што се прекорачује оно што средина (простор) може "примити" а да не буде неповратно оштећена односно уништена. Сви прагови и капацитети делују било директно, тј., као ограничења развоју, или индиректно, тј., као потенцијално угрожавање ресурса путем посредних последица активности, али често и обједињено и увећано ("синергички"). Наведену анализу треба спецификовати за разне типове екосистема. Међу бројним типологијама екосистема, за **евалуацију у планирању и политици одрживог развоја** нарочито је погодна подела екосистема на: 1) Природне. 2) Делимично измењене. 3) Вештачке ("узгојене", "култивисане" и сл.). 4) Урбане (тј., мање или више интензивно изграђене). 5) Деградиране.

евалуације у планирању/политици развоја, или, шире, у припремању, доношењу и остваривању одлука о развоју уопште.⁸

- **Информатичка подршка** припремању, доношењу и остваривању одлука, међутим, мора да обухвати много шири спектар статистичких мера, међу којима су најважнији **системи индикатора одрживог развоја**.
- Пракса је показала да **парадигма одрживог развоја није никад директно употребива ("не пада с неба, нити се остварује сама од себе")**, већ претпоставља **предузимање низа нових активности и прилагођавања**, као што су: 1) Нови законски и институционални аранжмани. 2) Одговарајући финансијско-економски аранжмани. 3) Нова технолошка и техничка решења (неретко скупа). 4) Образовање и промоција. 5) Нови начин јавног комуницирања и интеракције, са нагласком на отворености, партиципативности и транспарентности. 6) Нове коалиције за одрживи развој.
- По правилу, у оквиру конкретне ("операционализоване") стратегије или политике одрживог развоја комбинује се **већи број општих и посебних принципа и критеријума**. Они варирају бројем и садржајем, већ зависно од тога на који конкретан проблем се примењују, те и о ком нивоу планирања и управљања је реч.⁹
- Одлуке о плановима, програмима и пројектима развоја и заштите треба доносити искључиво на основу одговарајућих **анализа утицаја на средину**

⁸ Генерално узев, разне активности неједнако су штетне ("интрузивне") за средину, као што су и разна подручја (зоне, локације итд.) неједнако осетљива. Представе и увиди о овоме морају се објективизовати и систематизовати, те одговарајуће презентовати, на пример, у облику **карата еколошко-просторних зона и листа енвајронментално-еколошких индекса** за разна подручја, зоне, локације итд. Иако је појам еколошко-просторних капацитета и прагова релативно једноставан на општем нивоу, његова концептуализација и операционализација није једноставна. Наиме, у концепцији капацитета и прагова садржане су, несумњиво, многе "тврде" научне чињенице, али оне нису једине које одређују садржај и опсег овог појма. Штавише, што су знања о капацитету и праговима мање објективизована, тим већи остаје простор за њихово арбитрарно одређивање и интерпретирање и, у чему тада од већег значаја могу бити разни социјални, економски и политички разлози и критеријуми. Примера ради, чак и у случају најзаштићенијих природних добара, понекад важна питања неког другог јавног интереса (на пример, здравља, личне сигурности и сл.) могу довести до ублажавања ригорозности заштите, тј., до еластичнијег интерпретирања еколошко-просторних капацитета и прагова у име заштите тог интереса. Још је сложеније, а тиме и подложније арбитрарности у просуђивању, питање капацитета и прагова у свим оним случајевима када они нису једнозначно и прецизно процењени за дато подручје где се, на пример, планира привредни развој који је од значаја и за бизнис и за локалну заједницу. На ширем плану, ригорознија заштита животне средине која би могла угрозити доминантне обрасце раста производње и потрошње, по правилу, има много противника. **Еластичност, стабилност, робустност, рањивост, осетљивост, капацитети, прагови итд. - генерално, сви атрибути еколошке одрживости - у разним екосистемима су различити, па је стога различит и неједнако релевантан и могућан утицај потенцијалних активности на њих.** Према томе, оцена (не)подударности између активности и еколошко-просторних прагова и капацитета мора бити незаобилазна фаза једне ригорозне и објективизоване евалуације у планирању, политици и менаџменту, било да је реч о оцини постојећих активности на средину, или оних могућих. Понекад, концепти носећег капацитета и крајњих прагова критиковани су да су **статички** и да не могу да одговоре захтевима који проистичу из приступа тзв. ендеогеног развоја (тј., развоја генерисаног из саме локалне односно регионалне заједнице). Ова критика се, међутим, не чини убедљивом, јер ништа не стоји на путу (а тако показују и многи примери) да се носећи капацитет и крајњи прагови посматрају **динамички**, тј., да се доведу у везу са способношћу локалне привреде да се мења, иновира и адаптира (па тиме и да релативизије ограничења која настају из капацитета и прагова) (1), односно да се доведу у везу са способношћу локалне (регионалне) заједнице да се мења, учи и обнавља (што омогућава и да се мења њена перцепција о капацитету и праговима) (2). У идеалном случају, објективизовано и ригорозно еколошко-просторно зонирање планског подручја треба да чини један од основа евалуације у стратешком планирању развоја. Реч је, међутим, о нечему што је у Србији предузето у веома малом броју случајева, па, утолико, још увек представља само један методолошки "асимптотски идеал".

⁹ Најчешћи су следећи, **делимично операционализовани општи принципи и критеријуми одрживости**: принцип предострожности и принцип строгог очувања и заштите највреднијих односно најфрагилнијих елемената природне средине; принцип рационалног коришћења необновљивих ресурса, односно програмираног коришћења обновљивих и делимично обновљивих ресурса; принцип смањења ризика; принцип "загађивач плаћа"; принцип "корисник плаћа"; комбинована примена планских, тржишних и принципи регулативне контроле; анализа трошкова и добити, за алтернативне (варијанте) опције у коришћењу ресурса; принцип трајности (производа, услуга итд.); принцип поновне употребе (коришћења) и рециклирања; принцип демонстрационих и пилот пројеката односно ефеката; и др.

односно простор (EIA/Environmental Impact Assessment, SIA/Strategic Impact Assessment, SEA/Strategic Environmental Assessment, TIA/Territorial Impact Assessment итд.), где се треба држати следећих општих правила односно поступака: 1) Упутно је утврдити листу обавезног и листу факултативног спровођења *ex ante* анализе утицаја. 2) Такође треба дефинисати класе (категорије) случајева када је неопходно предузимање *ex post* и *ex continuo* анализе утицаја текућих односно прошлих планова, програма и пројеката (односно одлука о развоју и заштити уопште). 3) У оцени алтернативних решења (опција) за будуће планове, програме и пројекте обавезна је примена што бољих техника из класе анализе трошкова и користи (добити) за следеће категорије, и то: а) За целину подручја (јавни интерес). б) Његове саставне делове. в) Његове секторе. г) Друге кључне интересне групе. Поред анализе директних трошкова и добити/користи, треба настојати и на оцењивању главних индиректних трошкова и добити. 4) Тржишне цене као параметре у оцењивању утицаја треба користити ако су основане претпоставке о неометаном деловању ("савршеног") тржишног механизма. Када таква претпоставка не стоји, што је чест случај, треба користити параметре из класе тзв. "цена у сенци" и сл.

- У земљама Европске уније (заједнице) покренут је огроман управљачки апарат у планирању, с једне стране, и енвајронменталној политици, с друге, како би се постигао **интегралан приступ у припремању и доношењу одлука о одрживом развоју и заштити**. Овакав приступ, међутим, није увек лако постићи, будући да се овде две дисциплине по својим историјским изворима заснивају на неистоветним, а често и различитим принципима. Као један од покушаја постизања синтезе, све више се настоји на тзв. **"хибридним приступима"**.¹⁰
- Припремање, доношење и спровођење одлука о развоју и заштити средине треба да се остварује полазећи од **принципа јавности, отворености, демократичности и партиципативности**. Овиме се потенцира значај отклањања што већег броја дисторзија из процеса одлучивања, у складу са хабермасовским разумевањем тзв. "комуникацијске ограничености". Иако је, међутим, императив да буде што мање искривљавања, односно да се стално настоји на смањивању тзв. дисторзија у планској комуникацији, њих није могућно сасвим отклонити.¹¹

¹⁰ Махом се овакве конзервације заснивају на приступу који је развијан још од почетка 1990-тих година, наиме, да се енвајронментална питања, било у концепцији квалитета средине, или у концепцији квалитета живљења, укључе у процес припремања, доношења и остваривања планских одлука од самог почетка тог процеса, тј., **од првих расправа о томе шта се, заправо, има сматрати енвајронметалним-и-развијним проблемом**. За детаљнију расправу о овом питању, видети: Voogd (1994).

¹¹ Будући да су дисторзије увек нужне до одређеног степена, увек је боље: 1) Да буде само оних које су легитимне, а не и нелегитимних. 2) Да не буде непотребних, већ само оних које су неизбежне. 3) Да се настоје уклонити она комуникацијска извртања која је могућно избећи, већ када су поједина неизбежна. 4) Да је боље делати у условима намерних односно свесних ("deliberate") дисторзија, него рачунати са дејством нехотичних/ненамерних/нежељених ("involuntary") дисторзија. У погледу институционалне подршке, планске и друге надлежне власти треба да обезбеде одговарајућу информатичку подршку, редовно и веродостојно извештавање о остваривању одлука, те и да настоје на што чешћем ангажовању независних и/или непристрасних експерата. Ово се у првом реду тиче постизања равнотеже између тзв. "објективних" ("научних", "експертских" и сл.) увида и "субјективних" ("лаичких", "здраворазумских" и сл.) интерпретација проблема.

- Из наведеног се лако може разабрати да је **сазнајна основа** од одлучујућег значаја за дефинисање општих и посебних концепција одрживог развоја, доношење одговарајућих одлука и њихово остваривање. У том погледу, данашња знања, нема сумње, јесу шира и дубља него што су то била она у "пионирско" време доктрине одрживости. С друге стране, вишеструко су веће и контроверзе у погледу сазнајне основе, које се манифестију на широком фону од интерпретације резултата предиктивних модела о глобалним еколошким променама, преко прогностике која се користи за разна макро регионална и национално подручја, до еколошко-просторног индексирања у локалним приликама. Осим епистемолошких разлика у ужем смислу, овоме у великој мери доприноси и **веома наглашен интересни и вредности подтекст и најбој читавог дискурса о еколошким изгледима развоја**.
- Још једна шира промена која се десила у политици развоја уопште веома је утицала на разумевање, предвиђање и политику одрживог развоја, а то је **помак од доминације тзв. рационалистичких приступа, ка тзв. квази-рационалистичким, односно ка већем уважању других, не-рационалних момената у одлучивању**. Док су у раним, "ентузијастичким" и "оптимистичким" фазама доктрине одрживости доминирале представе о у основи рационалним актерима, доцније је у том погледу направљен велик помак у разумевању одрживости. У новијем периоду традиционалне ("класичне") претпоставке о претежно рационалним актерима (појединцима, организацијама, институцијама итд.) у припремању, доношењу и остваривању одлука мање или више су напуштене.¹²
- На концу, искуство је показало да **примена општих принципа и критеријума одрживости суштински зависи од дате констелације моћи**, односно од оних фактора који у датој структури моћи највише утичу на разумевање проблема и могућности и ограничења њихове планске артикулације.

Кључне теоријске контроверзе у интерпретацији и примени парадигме одрживости

Економско и еколошко схватање одрживости

Највећа епистемолошка и методолошка "напетост" постоји између еколошког (често и: биолошког, или просторно-еколошког, или енвајронменталног итд.) разумевања одрживости, с једне стране, и економског схватања одрживости, с друге. Фундаментална је разлика између наглашене еколошке (биолошке) и наглашене економске парадигме (концепције) одрживости. На пример, када се

¹² "Велика конструкција" о у основи рационалним актерима (појединцима, организацијама, институцијама итд.) добила је непоправљиве напуклине. Данас се сматра реалистичнијом следећа интерпретација: Когнитивне активности (и одлучивање које се заснива на претходном просуђивању ограничења и могућности и доношењу судова у том погледу) нису саздане од дихотомије на двома супротним половима (тј., формализоване анализе у аналитичким експерименталним наукама, наспрот "ирационалној" интуицији), већ представљају континуум, тзв. квази-рационални компромис ("quasi-rational compromise") интуитивног и аналитичког. Отклон од наведеног модела ишао је ка усвајању реалистичнијих емпиријско-бихејвиористичких претпоставки о актерима (доносиоцима одлука). Данас доминирају комбиновани приступи тзв. "ограничене рационалности" и "комуникацијске рационалности".

инсистира на супрематији економских критеријума у односу на све друге, реч је, налазе многи коментатори, о својеврсној "фаустовској" погодби, материјализованој у опседнутости експанзионизмом и растом по сваку цену ("growthmania"), који је заснован на научно-техничком напретку, неограниченом продуктивизму и репродуковању постојећих односа моћи. Овакав образац раста управо води до деградације и уништавања природних система као претпоставке развоја, јер се неосновано претпоставља да су могућности "супституције" у природним системима неограничене.

У **економици** (економској науци) средишњи критеријум састоји се у максимизовању ефеката производње уз минимизовање утрошака, као услов трајног ("одрживог") економског раста. Иако и међу економским интерпретацијама одрживости постоје разлике, заједничко за већину јесте то што имају извор у тзв. моделу "поделе колача" ("cake-eating model"), који је формулисао J. Hartwick.

У **еколошким интерпретацијама одрживости**, међутим, наглашава се значај минимизовања губитака у животној средини који настају услед људских активности, или се, чак, инсистира на забрани оних људских активности које наносе иреверзибилне штете природи. Овде су од нарочитог значаја две категорије, стабилност ("stability") и гипкост односно еластичност ("resilience"), чија су значења различита од оних која ове категорије имају у економици. Еколошка стабилност, дакле, означава способност повратка у равнотежно стање након поремећаја, што се најпре односи на величину популације екосистема и време које потребно за опоравак. Еколошка гипкост тиче се способности екосистема да одржи своју структуру и функционисање у условима који су изазвани разним поремећајима. (Овде је важно уочити да није од кључног значаја да се очувају све популације, већ је важније да систем опстане и настави да функционише, тј., да избегне колапс.) Само по себи је разумљиво да су ове две ствари повезане, јер ће гипкост једног екосистема зависити од броја и способности врста које су у стању да одрже критичне структурне процесе у овом систему под разним енвајронменталним условима, који екосистем подвргавају различитим стресовима и шоковима.¹³

На другој страни, **економска концепција одрживости** (која, дакле, има извор у традиционалном економском моделу "поделе колача") рачуна са много већим могућностима супституције инпута у одржавању стабилног и високог економског раста, у условима деловања "одрживог" тржишног механизма и селективног коришћења мера државне интервенције, зарад обезбеђивања стабилног и редовног снабдевања сировинама, робних токова, акумулације капитала и приноса на инвестиције (профита). Насупрот овој концепцији (у којој, дакле, главну улогу играју људски интереси и трајно "одржање" економских процеса и тржишта) стоји еколошка (биолошка) парадигма одрживости, која полази од неопходности одржавања стабилности и равнотеже еколошких система односно структура (чији

¹³ Овде треба нагласити да има разних **еколошких тумачења одрживости**, чак међусобно веома различитих, већ зависно од тога на којој од доктрина о односу између човека и природе се заснивају. Владајуће доктрине смештају се на широком потесу од, на једном крају, строго антропоцентричних теорија, преко оних у којима су комбиновани антропоцентрични и неантропоцентрични елементи, до строго неантропоцентричних, на другом.

део чине и људи и њихове заједнице), односно од тезе да **управо економски раст** **веома често укида могућност "супституције" у природним системима/структурама, тј., могућност обнављања деградираних система и у њима нарушене равнотеже.**

Консеквентно, **могућности за одржавања стабилности и гipкости, односно за повратак система у раније стање након тога што је стабилност нарушена, суштински су различите у привредним и природним системима.** При том, управо разне врсте неравнотежа које привредни систем својим функционисањем и ширењем производи у природним системима често изазивају разне врсте неравнотежа у природним системима, које није могућно отклонити, или је то могућно само уз изузетно велике економске и друге друштвене трошкове.¹⁴

Традиционална и новија тумачења еколошких проблема у економици и екологији

Негде од краја 1970-тих година одвија се својеврсно **"велико приближавање" између економике и екологије.** Овај однос је, међутим, веома сложен и контроверзан. Са обе стране, највише је критике поставки оне друге дисциплине, док су тек у самом зачетку покушаји развијања неког заједничког дисциплинарног приступа.¹⁵

Екстремне позиције не пружају знатније могућности за тражење тзв. "интервала повољности/повољних решења" за оба становишта, тј., и еколошко и економско. Међу еколошким тумачењима, повољнија су она која настоје на тзв. "меким", "плитким" и сличним тумачењима одрживости. Међу економским тумачењима, веће могућности усклађивања са еколошким приступима пружају управо она из класе тзв. одрживог развоја, где се полази од претпоставке да заштита и очување природне средине представљају врховни критеријум (уједно и праг преко којег се не би смело ићи) за дефинисање политике развоја, што само по себи указује да је овде реч о вођењу рачуна о високим критеријумима одређене енвајронменталне етике.¹⁶

Два доминантна приступа у политици заштите и одрживог развоја

¹⁴ За растрошну економику кратког даха, усмерену само на краткорочни монетарни добитак (без обзира на друге ефекте), користи се одговарајућа старогрчка реч којом је некад означавана таква "привреда", наиме, "хрематистика".

¹⁵ Заправо, још увек је на делу тзв. "сукоб метода" (према Максу Веберу: "Methodenstreit"), односно "борба између парадигми" ("paradigmatic struggle"), за који је карактеристично сукобљавање између економике, с једне стране, и неких других наука, с друге, а у првом реду социологије, психологије и екологије. За новије приступе у енвајронменталној економици, међутим, заједничко је настојање да се економске експликације доведу у везу са стањем, капацитетом, праговима и ограничењима биолошких система, што имплицира барем две ствари: 1) Одустајање од мноштва конвенционалних претпоставки неокласичне економске анализе о неограниченим могућностима коришћења природних ресурса и њихове супституције. 2) Отварање економике према другим наукама, али и одговарајућу реоријентацију у тим наукама. Успркос томе, међутим, између неолибералне економике и других дисциплина још увек остаје једна, чини се, за сада непремостива разлика. За детаљније коментаре овог питања, видети Вујошевић (2005).

¹⁶ Овакви синтетни приступи развијају се, на пример, у оквиру нових академских дисциплина попут тзв. "био-економике" ("еколошке економике", "економске екологије", "енвајронменталне економике" итд.).

Концепт тзв. "еколошке модернизације" је у свему основном различит од разних приступа тзв. тржишног енвајронментализма ("market environmentalism") у решавању еколошко-просторних и других проблема савременог развоја. "Еколошки модернисти" сматрају да је управо нерегулисано тржиште један од оних фактора односно механизма који одлучујуће доприносе погоршавању постојећих еколошких проблема. Већина сматра да, на принципијелном нивоу и практично узев, еколошке проблеме неће бити могућно решити без радикалне друштвене трансформације, односно без радикалних промена у односу друштва према природи. У томе се посебно наглашава улога нових планских приступа.

Насупрот њима, присталице тзв. **"тржишног приступа решавању енвајронменталних проблема и вредности"** ("market-based approaches to environmental problems and values") уверене су у неопходност коришћења тржишног механизма у решавању енвајронменталних проблема. Свим интерпретацијама у оквиру овог приступа заједничко је то што оне полазе од претпоставке да енвајронментални проблеми настају зато што су енвајронментална добра бесплатна, или имају ниску цену, па стога нема довољно економских подстицаја да се она рационално користе (или да се не користе уопште, када је то неопходно), односно да се не уништавају. Последично, решење се налазе у успостављању одговарајућег система цена, што је, пак, једна од основних улога тржишта. Две **главне струје у оквиру овог приступа** разликују се у погледу разумевања односно предлагања начина помоћу којег то може бити постигнуто на најбољи начин:

- Присталице тзв. **"енвајронментализма слободног тржишта"** ("free market environmentalism"), тврде да се решење налази у успостављању система неспутаног тржишта и скоро неограниченог приватног власништва над енвајронменталним добрима, чиме би били успостављени неопходни подстицаји за нерасипничко коришћење природних ресурса и других енвајронменталних добара. Уместо претежног коришћења административних регулативних механизма (тј., дозвола, забрана, ограничења и сл.), енвајронментална политика би се заснивала на својеврсној размени власничких права за коришћење енвајронменталних добара ("tradeable property rights"). Тиме би било смањено загађивање средине, као и настајање других еколошких проблема.
- Школа тзв. **"енвајронменталне економике"** ("environmental economics") пак, тврди да се одлуке о коришћењу енвајронменталних добара не смеју препустити нерегулисаном тржишту, као што се ни дијагноза стања животне средине у многим случајевима не сме заснивати искључиво на тзв. "тржишним сигнаlima". Управо због тога што је тржишни механизам у многим погледу несавршен када је реч о регулисању енвајронменталних добара, па и у погледу адекватне цене добара, енвајронменталне и друге власти треба да уведу разне облике опорезивања и других економских инструмената. Ово би водило уклањању несавршености тржишних инструмената у ужем смислу. Тиме би енвајронментални трошкови производње били вредновани на прави начин, те би тако и тзв. "енвајронменталне (еколошке) екстерналије" биле укључене у укупне трошкове производње, а реалистичност би била побољшана и у погледу

оцене садашњих и будућих користи (добити). Последично, ово би водило побољшаној рационалности у припремању и доношењу енвајронменталних одлука, најпре због тога што би успоставило неопходну додатну реалистичност у погледу оцењивања трошкова и користи (добити). Осим тога, овакав приступ омогућава адекватно монетизовање изворно неекономских ("немерљивих" и сл.) енвајронменталних вредности у тржишној размени, преко тзв. "цена у сенци", које се заснивају на стварним преференцијама актера у погледу спремности да се плати за одређено енвајронментално добро. Сумарно, увођењем додатних економских инструмената у функционисање тржишта обезбеђују се директни и индиректни подстицаји за одређене врсте пожељног понашања актера у коришћењу енвајронменталних добара које "чисто" тржиште није у стању да обезбеди. Поред тога, помоћу посебних техника постиже се својеврсна симулација и изван сфере стварних тржишта, будући да се евалуација енвајронменталне политике и потенцијалног понашања разних актера протеже и на тзв. "имагинарна/виртуелна тржишта".

Нова генерација докумената одрживог развоја у Европској унији и примена концепта одрживости у Србији

Од друге половине 1990-тих година у земљама Европске уније, али и у појединим другим европским земљама, израђена је и донета читава једна **нова генерација докумената развоја, неретко управо у духу парадигме одрживости**. У погледу њихове релевантности за наше прилике, кључно је следеће:

- Нова генерација свеевропских и регионалних докумената о одрживом развоју у многим погледу је релевантна и за наше (србијанске) прилике. За нас документи имају највећи потенцијал управо у делу који се односи на одрживи просторни и други развој и на питања која су с непосредно у вези с тим, а натовито имајући у виду нову улогу просторног планирања ("spatial planning"), које се дефинише као стратешки оквир за све друге одлуке развоја и заштите. С друге стране, наши проблеми и развојни приоритети нису у сваком погледу подударни са европским, што је на неки начин саморазумљиво, будући да смо ми **једна неразвијена земља на периферији европског развоја и европских интегративних токова**.
- Стога **није могућна ни непосредна примена европских докумената и стратегија које су у њима развијене у нашим приликама**. У том погледу, неопходно је предузети следеће: 1) Треба развити аналитичке (оперативне) концепте категорија из европских докумената, како би се постигла неопходна кореспонденција са нашим развојним и другим приликама. 2) Напоредо треба развити домаће (националне) стратегије, како би се могло "парирати" стратегијама актера у нашем непосредном и ширем европском окружењу. Огромна већина наших докумената конципирана је тек рудиментарно са становишта одрживог развоја, и у многим погледу није компатибилна са европским документима.
- **Код нас концепт одрживог развоја није аутохтон**, већ је увезен, што, само по себи и уопште узев, не мора бити лоше, али и не гарантује успех "по аутоматизму" репликације страних искустава. Наиме, појам одрживог развоја

код нас није се појавио као израз општеприхваћеног консензуса међу свим струкама да је управо он најпогоднији оквир за решавање наших развојних проблема, већ је пре резултат настојања само неких професија (на пример, енгајронметалиста и мањег дела просторних и урбанистичких планера), уз игнорисање већине других (на пример, највећег дела економиста у економском планирању и већине актера у инжењерском пројектовању и грађевинарству). Само понекад и у вези са неким појединачним питањима, парадигма одрживог развоја рефлектује стварне проблеме са којима се суочава већина актера у нашој земљи.

- Иако је на речима концепт одрживости подржан, а често су поједини његови елементи увођени у законске и друге прописе, његова **примена је веома скучена**. Заправо, ми и немамо већи број докумената односно одлука у којима је парадигма одрживости операционализована односно конкретизована у смислу напред назначених коментара.¹⁷ Њихова примена наилази на препреке које су инхерентне нашој социоекономској ситуацији и институционалном систему. Наиме, стагнација у 1980-тим годинама, ратови и санкције у 1990-тим и веома споро институционално прилагођавање од 2000. године наомамо учинили су да ми веома заостајемо у односу на токове у Европској унији и појединим другим земљама.
- Нама је потребна читава **нова генерација докумената стварно одрживог развоја, у којима ће општи принципи и критеријуми бити развијени до аналитичких односно оперативних концепата, с једне стране, и у којима ће они бити непосредно доведени у везу са кључним развојним проблемима и приоритетима Србије, с друге.**¹⁸
- Поред осталог, **истраживачка (сазнајна), информатичка, институционална и друга подршка** за израду стварних концепција одрживог развоја била је знатно испод онога што је неопходно током свих протеклих петнаестак година, што имплицира да за потребе сваког будућег рационалног дискурса велик део приоритета треба убудуће преусмерити на ова питања.

¹⁷ Илустративно је мишљење Стојана Стаменковић (*Prodor privatnog sektora*, Vreme, 29. septembar 2005), који указује на то да **ни после 5. октобра 2000. године није започет рад на новим развојним политикама и стратегијама**. Нова "политика", на пример, у индустријском сектору, ствара се спонтано, тј., кроз приватизацију и преференције (нових) инвеститора, најпре за прехранбену индустрију и поједине гране хемијске и других индустрија. (Стаменковић коментарише и питање стопе раста, па каже да он мора бити најмање 5% годишње, али за то треба учешће инвестиција у БДП-у повећати на 25%, са садашњег вишегодишњег просека између 15,5% и 16%, рачунајући и инвестиције у приватном сектору.)

¹⁸ О неопходности доношења нових стратегија за решавање проблема наше "палео-индустријске структуре" (Vujošević, 1989) говори и М. Увалић (2005). Основни задатак јесте да се утврди који су стварни приоритети нашег дугорочног (стратешког) развоја, имајући у виду промене у свету у протеклих 15 година. Велик број индустријских и других привредних сектора који су некада били конкурентни, сада, напосто, то више нису, а ми још увек не располажемо довољним бројем студијама које би се на систематски, потпун и детаљан начин бавиле овим питањем, тј., секторима који имају највише потенцијала за развој. Непотпуни увиди ове врсте, међутим, једнозначно говоре о томе да велик део индустрије мора хитно да се модернизује, да би генерисао привредни раст и нову запосленост, и то у секторима који су конкурентни на међународном тржишту. То захтева нове инвестиције, по структури битно различите од ранијег модела привредног раста и развоја, где ће један део привући и стране инвеститоре, али ће многи морати да се модернизују сами (из банкарских и других извора), да би уопште опстали. Овде је важан и пораст инвестиција у истраживање и развој, а нарочито у образовање, научни и технолошки прогрес, које код нас веома заостају у односу на најновије европске трендове. Тако, све са циљем да се повећа конкурентност привреде Уније у односу на друге глобалне "играче", а најпре у односу на САД и Кину, на *Лисабонском самиту* (2000. године) предвиђено је енорман пораст инвестиција у истраживање и развој, тако да њихово учешће у БДП-у достигне 3% до 2010. године. У томе се рачуна на веће учешће приватног сектора, као и на државу, која треба да створи повољне услове за ове процесе, иако не мора и да их директно финансира.

- Израда нове генерације докумената одрживог развоја у Србији једва да је изгледна под постојећим институционалним и организационим околности. Неопходно је мноштво прилагођавања, нарочито у погледу **хоризонталне координације** разних секторских и других политика (1), као и **вертикалне координације** одлука са разних управљачких нивоа (2). Наведена координација је у земљама Европске уније огромно напредовала у последње време, и то у великом делу управо у вези са припремањем, доношењем и остваривањем одлука о одрживом развоју.

Зашто је, међутим, уопште потребна нова генерација докумената, која је компатибилна са свеевропским и регионалним документима ове врсте? Како смо то наглашавали у више наврата,¹⁹ документи као што су *ESDP (European Spatial Development Perspective)* и *Guiding Principles*, као и друге свеевропске и регионалне иницијативе, стратегије и схеме, представљају једно од кључних средстава за припремање земаља – кандидата за Европску унију, па и за њихово својеврсно "тестирање" и "дисциплиновање". **У таквој ситуацији, императив је да се изради одговарајући "одговор", тј., скуп националних стратегија које омогућавају бољу интеграцију у европске и регионалне схеме, с једне стране, али којима се такође и "парира" стратегијама других актера које нису за нас повољне, с друге.** Надасве, нови документи су нам потребни да би се омогућило реализовање компаративних предности географског односно саобраћајног положаја Србије, као и њене биолошке и географске посебности, користећи при том развојне и управљачке категорије које се користе у Унији, као и у великом броју других земаља.

ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА И РАЗВОЈНЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Транзицијске реформе, раст и развој у Србији

Нема сумње да су у **последњих пет година извршене знатне промене набоље у области економских, социјалних и других реформи.** Као последица, просечни животни стандард се побољшава (иако споро, у односу на очекивања већине становништва), расту плате и расте друштвени производ по становнику.²⁰ С друге стране, незапосленост се битно не смањује, или чак и расте, опоравак индустријског раста је спор и несигуран, спољнотрговински дефицит се еноормно увећава, капитал и даље одлази из земље, камате на привредне и социјалне зајмове (на пример, за решавање стамбеног питања, школовање итд.) су и даље неприхватљиво велике, сиромаштво већине се битно не смањује, а тако ни корупција, итд. Питање је, такође, **да ли је позитивним променама смањен**

¹⁹ Видети, на пример, Vujošević (2002).

²⁰ Р. Ћирковић (2005) наводи податке ММФ-а, према којима су у 2004. години у већини области остварена знатна побољшања у односу на 2000. годину, а у неким и погоршања (респективно): БДП (по текућем курсу): 2938 \$ (829 САД \$); просечна годишња инфлација: 10,1% (71,8%); просечна стопа незапослености: 31,7% (27,45%); просечна нето зарада: 190 евра (44 евра); спољни дуг: 14,099 млрд САД \$ (10,83 млрд САД \$); и девизне резерве: 4,2447 млрд САД \$ (0,524 САД млрд \$).

стратешки ризик, односно да ли су побољшани средњерочни и дугорочни изгледи за већину становништва.²¹

Надасве, промене су превише споре, а терет транзицијских промена је неравномерно распоређен. Све од краја 1980-тих година, од када траје процес осиромашења друштва и државе, обогатио се веома мали број становника, већином на разне нелегалне начине (наиме, пљачком, крађом, разним злоупотребима моћи и др.), а не поштеним радом, док већина становништва нема користи од транзицијских реформи, како су оне конципиране и како се остварују. Свеопшта манипулација која доминира на јавној сцени и својеврстан "транзицијски новогвор", који чини једно од њених основних средстава, и којим се убија критички дух грађанства и сатерују у "мишју рупу" критичари оваквог модела транзиције, представљају саставни део промена о којима је реч.²²

Србија и Црна Гора су у оквиру претходне Југославије (СФРЈ) припадале кругу средње развијених земаља Европе. Након њеног распада, привредног колапса с почетка 1990-тих година, међународне изолације и санкција у већем делу 1990-тих година и бомбардовања у пролеће 1999. године, друштво, привреда, држава и већина становништва драстично су осиромашили. **Земља се још увек налази у дубокој социјалној, економској, политичкој и другој кризи.** Транзицијске реформе су предузимане у неколико наврата током 1990-тих година, а одлучније од 2000. године наовамо. У већини области, дакле, извршене су одређене промене, али неједнако по дубини и ширини. Тако, **чак и у оним секторима где су извршене знатније структурне промене, то није допринело широј и дубљој трансформацији привреде и друштва.²³**

Надасве, досадашње реформе нису омогућиле бржи опоравак привредног раста и социјалног просперитета. И када има раста, остаје питање да ли он доприноси дугорочном друштвеном развоју, а нарочито оном који би био у складу са

²¹ Видети: Filipović (2005).

²² Н. Кајтез, Самоубилачка селекција, НИИ, 25. августа 2005. године, "лажни говор" разних иностраних и домаћих актера ("архитеката транзицијских реформи у условима свеопште глобализације") о којем је овде реч и који највише доприноси репродуковању негативне селекције и обесмишљавању људске креативности, описује на следећи начин: "Стога не изненађује да је данас постало готово скандалозно ствари назвати правим именом: политичке и економске везе су *добре услуге и пословна решења*, освајачки ратови и окупација су *хуманитарне интервенције и кампање*, зеленашки кредити су *помоћ*, пљачкање увозом јефтних сировина и извозом скупе робе и услуга сумњивог квалитета је *пословање у тржишним условима*, странци нису овде да би зарадили већ да би нам *помогли и понудили пословна решења*, глобализација светског управљања уз игнорисање интереса локалних заједница је *уравнивање корпорацијске структуре*, несигурна радна места су *флексибилни послови*, отпуштања радника је *процес повећања ефикасности*, смањење плата је *стратегија повећања конкурентности*, безусловно испуњавање диктата моћних је *хармонизација и сарадња*. С друге стране, чување интереса малих народа и афирмација малих језика и малих култура квалификују се као *криминално супротстављање међународном правном поретку*."

²³ Примера ради, иако су у банкарском сектору извршене можда најдубље промене међу свим областима, то није допринело интензивнијем продуктивном инвестирању односно бржем обнављању привредног раста. У периоду до јуна 2005. године, преко тридесет иностраних банака које постоје у земљи одобрило је становништву око 82,5 млрд динара финансијских средстава (у разним облицима). Тиме је извршен огроман притисак на тражњу робе, а тиме и на повећање цена, пораст инфлације, пораст увоза роба и пораст спољнотрговинског дефицита. Сматра се да Србија данас представља својеврстан "Елдорато" за банке, пре свега стране, које на разликама између пасивних камата (тј., оних које се плаћају комитентима) и активних камата (тј., оних којима се дају зајмови и кредити) остварују огромне профите, заправо вишеструко веће него било где другде у Европи. Наиме, активне камате су и до четири пута више од пасивних!

принципима и критеријумима одрживог развоја, те да ли је социјално правичан и праведан.²⁴

Нове догме и "транзиција без раста и развоја"

Док су, дакле, постоктобарске владе започеле већи број реформи у областима јавних финансија, приватизације, одржавања макроекономске стабилности и доношења низа тзв. "системских" закона у појединачним секторима, **оне су потпуно запоставиле развојну проблематику, па земља још увек нема конзистентну стратегију интегралног развоја, а најмање стратегију одрживог развоја.** Надасве, уместо да одржава своју јаку улогу у области развоја, држава се све више повлачи из ове сфере, у складу са диктатом неолибералног дискурса. Последично, у земљи се данас догађају одвијају према обрасцу "мало раста, уз нимало развоја", иако скорашња *Стратегија Србије за прикључивање СЦГ Европској унији* изискује нешто сасвим друго, супротно постојећем тренду.²⁵ Показало се да "ружичасте сценарије" није могуће остварити брзо и лако, што само још једном указује на тежину и сложеност социјалних, политичких и економских реалија друштва која су се у периоду од више деценија развијала према тзв. "парадигми Октобра".

Сумарно, **од почетка транзиције доминирају четири стратешка правца промена, који неретко добијају призвук својеврсних транзицијских мантри односно догми** (према: Vujošević, 2003г): 1) Према догми о минималној улози ("видљиве руке") државе и максималној улози ("невидљиве руке") тржишта, односно, о неопходности тек минималног учешћа државе у организовању

²⁴ М. Лазић (2005) сматра да је ово у великој мери последица тога што је за Србију карактеристична тзв. "блокирана трансформација". Код нас је владајући слој крајем 1980-тих година успео да задржи полуге политичке и економске моћи у својим рукама и да процес транзицијских промена прилагоди својим интересима. Као резултат, то је довело до наглашене социјалне диференцијације и поларизације, али тако да се нагло и енормно обогатио уски слој становништва, док су готово сви остали веома осиромашили, а у томе и средња класа, што је нетипично за већину других бивших социјалистичких (комунистичких) земаља које су у фази (ново)капиталистичког развоја. Раније је средња класа код нас боље стајала него у другим државама Источне Европе, али је сада то обратно, што Лазић користи као објашњење што она не подржава довољно реформе након пада бившег режима. Овде је важан још један његов коментар, наиме, да је држава, у условима општег апсолутног осиромашења, задржала снажну редистрибутивну улогу, нарочито кроз социјалну заштиту (да не би дошло до потпуног распада друштва).

²⁵ Наравно, отворено је питање колико је било тзв. маневарско поље државе, у условима општег осиромашења и ниског нивоа друштвеног производа, за знатније развојне интервенције. Овде није незанимљиво навести мишљење С. Стојановића (2005), који истиче да ниједна од најутицајнијих групација, ни из времена Милошевићевог режима (током 1990-тих година), а ни странке удружене у ДОС (у предизборној кампањи 2000. године, а ни по доласку на власт), нису заступале модел *laissez fair* капитализма и тзв. шок терапије, већ да је код нас развијан један од (под)типова капитализма, у великој мери "европеизован", у том смислу да представља мешавину која је примеренија Европи, тј., као спој елемената из хришћанско-социјалистичког капитализма, социјал-либералног капитализма и социјалдемократског модела. Да је, ипак, дошло до развоја својеврсног "дивљег капитализма", односно дивље транзиције која је типична за већину земаља европској (Vujošević, 2003г), има се изгледа "захвалити" једној од трајних лоших карактеристика наше политичке културе, наиме, да се елита много више баве циљевима, а много мање средствима за њихово достизање. Уз то, наша политичка, економска и друга елита је надмоћним делом ауторитарна (јер је васпитавана и образована у време титоистичког и посттитоистичког ауторитаризма), па и није вична оним облицима и поступцима политичке комуникације и интеракције које се претежно примењују у развијеним демократским друштвима (Стојановић, *ibidem*). Могуће је да наша "политичка каста" и нема еманципаторски и модернизаторски потенцијал за концепирање и извођење транзицијских реформи од којих би користила имао највећи део становништва, нити располаже политичком културом која омогућава припремање, доношење и остваривање демократских одлука. Када се узме у обзир и толико пута демонстрирана среброљубивост односно грабежљивост старих-нових елита, које се манифестују највише кроз приватно присвајање, без адекватне надокнаде, јавних или других групних (колективних) добара, односно кроз супрематију приватних (индивидуалних и групних) интереса у односу на јавне интересе, затим корупција, као и раширена неодговорност великог дела политичке елите за кључна питања стратешког развоја Србије и пораст квалитета живљења њеног становништва, онда је неповољно стање још објашњивије.

друштвеног и привредног живота, економски опоравак имао би доћи као "спонтана" последица институционалне реформе (тј., либерализације, јачања тржишног механизма, приватизације итд.), то ће рећи без икаквог уплитања државе у одвијање економских токова.²⁶ 2) Догма о приоритету антиинфлационе политике у односу на политику економског реструктурирања и развоја, а тако и у односу на планирање развоја, представља израз схватања једне економске школе (монетаристичке), која је обезбедила доминацију у оквиру Међународног монетарног фонда и Светске банке.²⁷ 3) За тврдњу о довољности тржишта за остваривање ефикасног социоекономског и другог развоја - ако се оно уводи неусклађено са другим механизмима, према неодговарајућем "тајмингу" и у сфери где оно не може бити главни регулатор - већ је раније показано да није ваљан приступ, који на средњи и дуги рок може изазвати много негативних последица. Наиме, како је то рекао један коментатор, "...због велике физичке дистанце у односу на свет тржишне привреде, слободно тржиште је пре покретна мета него тренутно остварив циљ". На другој страни, тзв. хипермаркетизација, тј., подвргавање свих вредности мерилима тржишне утакмице, у принципу је социјално, политички и еколошки неприхватљива.²⁸ 4) Последња од догми тиче се уверења да системска трансформација изискује брзу, радикалну и универзалну (ре)приватизацију (денационализацију, реституцију и сл.). Нема сумње да је програмски осмишљена и селективна приватизација прогресивна на средњи и дуги рок и да чини једно од упоришта структурних промена у периоду транзиције, али она не сме бити спровођена неселективно и на начин да се при том пропусте могућности за реформисање оних области и сектора који ће остати у јавној односно државној својини. Наиме, у великом броју случајева, и предузећа у јавној (државној) својини могу бити ефикасна, ако се за то обезбеде одговарајући услови, па и у условима тзв. "рекапитализације социјализма" (тј., постсоцијалистичке транзиције).²⁹

²⁶ Нема сумње да искуство многих новоразвијених земаља (у првом реду појединих европских и азијских земаља) директно противуречи овој догми, будући да су у тим земљама управо од државе дефинисане институционалне претпоставке и утврђене и спровођене многобројне политике (индустријска, пољопривредна, урбанистичка, научнотехнолошка и др.) - биле неизоставан услов економског раста и другог развоја. Наиме, иако је разумљиво да концептори транзиције имају отпор према већем државном уплитању, нема сумње да "видљива рука" државе мора у првим фазама да буде присутнија, да би на средњи и на дуги рок довела до већег значаја "невидљиве руке" тржишта. Ово, пак, захтева мање доктринаран приступ него у односу на оно што је било практиковано на почетку транзиције, а у сваком случају тражи и знатнији отклон од "новог конфузног либерализма", односно пуког "антилибералног антикомунизма" (према: Lazić i dr., 1994: 225).

²⁷ Овакво тврдоглаво инсистирање на једном приступу директно се коси са захтевима еластичности и прагматичности, који су пречи и основанији, с обзиром на специфичности услова појединачних земаља.

²⁸ Само се по себи разуме да читава организација друштвеног живота никако не сме почивати само на тржишним иницијативама и тржишно заснованим мотивима и одлукама, уз то у крајњем исходу потпуно монетаризованим, већ и на принципима солидарности и равноправности, које почивају на сарадњи са другим актерима изван претежно тржишних схема и аранжмана.

²⁹ Наречене **нове догме** (заправо, ново догматско мишљење, које је махом неолибералне провенцијенције), у највећем броју случајева приписује се "еконократима"/"економистима" међу експертима, као и немалом делу политичких елита. **Оне представљају једну од манифестација новијих трендова у либералној политикологији, социјалној филозофији и политичкој филозофији.** Наиме, у последњих двадесетак година у Западној Европи и САД текућа политичка мисао доводи у питање могућност да држава уопште може да буде добра, јер се широко сматра и пропагира поглед о негативним ефектима државе на ефикасност тржишта, где такве негативне ефекте треба сузбити ограничавањем улоге политике и ослобађањем тржишта. Основни циљеви политичке демократије су угрожени оном што се у САД назива Теоријом јавног избора. Ова теорија, која слави ефикасност тржишта ("економску демократију"), постала је платформа за потцењивање политичке демократије уопште, јер се у име одбране ефикасности тржишта искључује могућност промишљања које води социјалном учењу, освежавању институција и отварању дебате о заједничком добру. Међу осталим вредностима, Теорија јавног избора одбацује и такав концепт као што је заједничко добро, осим

Супрематија наведених догми у великој мери може се објаснити тиме што, међу свим облицима еманације друштвене моћи, у јавној комуникацији и интеракцији доминирају разни облици **манипулације, патернализма и клијентелизма**.³⁰ Као последица, постоје велике тешкоће у успостављању јавног дискурса о отвореним питањима стратешког развоја. Чини се да у свему **највише недостаје збиља непристрасна и независна експертиза (професионализам)**, што указује на императив да критички део актера изврши притисак да се успоставе институционални и организациони аранжмани односно прилагођавања која омогућавају што несметанију комуникацију у јавном дискурсу. Тзв. **"неманипулативно убеђивање (персуазија)"** представљало би главну полугу у **ширем мобилисању грађанства**. Наиме, све је веће повлачење грађана из јавних послова, што прати претећи пораст апатичних, што говори о многим карактеристикама политичког живота и вођења јавних послова у Србији, али најпре о све већем отуђењу власти и политичких елита ("политичке касте"). Императив је да се што већи број људи привуче и оспособи да компетентно учествује у процесима демократског припремања и доношења одлука, нарочито када је реч о стратешким питањима (видети: Sager, 1994).

При том, код нас је нарочито пренебрегнут помак од **"од владања ка управљању"** ("from government to governance"), и то у сваком од три основна значења појма "управљање" ("governance"), који се збио у развијени земљама и који је имао битног утицаја и на управљање развојем.³¹

као суму егоистичних индивидуалних добара. Некритичном применом наведених догми, нарочито када се на њих гледа као на "панацеју" за све проблеме, **друштвени конструктивизам се редукује на недозвољиво мали број правца акције и имплементационих средстава, чиме се суштински осујећују процеси ширег друштвене мобилизације и друштвеног учења. Репорте се концептирају и изводе у уском кругу номиналне политичке елите ("политичке касте"), без активног учешћа актера изван постојећих партијско-политичких афилијације**. Уз то, типично, стратешке импликације и консеквенце разних реформских "пакета" и појединачних мера се не истражују, чиме се, такође недозвољиво, игноришу сложени аспекти опортунитетних друштвених трошкова и користи. Овде је нарочито важна сазнајна подршка, која би имала допринети успостављању рационалног дискурса о проблематици одрживости. Наиме, док је свеопшта колонизација мишљења "умирућег марксизма" у 1980-тим годинама још увек отежавала афирмацију парадигме одрживости, њено довођење на "велику сцену" планирања и политике развоја, које се код нас десило од средине 1990-тих година, има за један од резултата нешто сасвим друго: нова колонизација јавне сцене и јавног дискурса против аутономног мишљења, овог пута у духу доминантног кумулативног пара либералних и конзервативних интерпретација и њихових искључивости, отежава критичко промишљање теорије и праксе одрживог раста и развоја. Тако, слично томе како су марксистички противници "мрског капитализма" донедавно листом одбацивали концепт одрживог развоја као "још један инструмент помоћу којег је Запад хтео да покори Исток", сада либерални и конзервативни критичари историјског феномена који називају "епохалном несрећом која се звала социјализам" настоје да наметну одрживост као једину парадигму која може да обухвати ширину и неопходност транзицијских промена ка стварању тзв. "отвореног друштва". **Оваквим заостравањем дошли смо управо до основног питања којим се бавимо у овом раду: да ли је одрживи развој само пука мантра, прилагођена и подређена идеолошким и политичким захтевима постсоцијалистичке транзиције, или је то категорија која има и теоријски и хеуристички потенцијал за стварну и свестрану трансформацију друштва у периоду постсоцијалистичког/посткомунистичког прилагођавања?**

³⁰ Према наводима Вука Стамболивића, руководиоца истраживања "Затвори и здравље" Института за социјалну медицину Медицинског факултета Универзитета у Београду (видети: *Na delu društveni darvinizam*. Danas, 10. oktobar 2005), у Србији влада закон јачег. Од осам нивоа психосоцијалне егзистенције, Србија се налази на трећем нивоу, који одређују три својства: 1) Веома висок степен егоцентричности. 2) Доминација насиља. 3) **Разне форме манипулације и експлоатација**. Ово је, наравно, последица догађаја у периоду дужем од једне деценије, током којег је друштво у хроничном, а повремено и у акутном стресу. У том периоду наглашава Стамболивић, ишчезавају многе старе вредности, а једва да настају нове (или уопште нису на виду). У тај отворени простор утрчале су многе социјално-патолошке и психо-патолошке појаве, што се нарочито очитавало у затворима (где већину чини сиротиња), који представљају својеврсну карикатуру друштва.

³¹ W. Salet, A. Thornley and A. Kreukels (2003: 3-19) наводе да су **главни новији трендови у управљању развојем**: 1) Дерегулација, тј., уклањање непотребних административних, институционалних и управних ("бирокаратских") препрека. 2)

Главни проблеми развоја Србије са становишта одрживог развоја

Од већег броја развојних проблема Србије, шест има најсложеније импликације за конципирање и остваривање нове генерације докумената одрживог развоја и заштите биолошке разноврсности, односно за економско-еколошко реструктурирање привреде, тј., сиромаштво, незапосленост, просторно-еколошка запуштеност, застарелост већег дела привреде, регионалне неравномерности и неповољни кључни социјални, културни, образовни и здравствени индикатори.³²

- У погледу **сиромаштва**, насупрот званичним интерпретацијама, које говоре о свега 10% сиромашних, а што означава, заправо, онај процент становништва које повремено гладује, док је још двоструко је грађана Србије (тј., око 30%) који су "...близу повремених гладовања...", мерено било каквим европским критеријумом, макар и за неразвијену земљу на периферији Европе као што је то Србија, сиромашно је чак 80% становништва Србије. Наиме, у званичним интерпретацијама примењен је критеријум за најбедније земље и њихове сиромашне, док за европске прилике треба примењивати вишеструко више нивое (прагове), а треба обухватити и друге ставке (према: *A ko će to narod pozlatiti?* Ekonomist magazin, 245, 31. januar 2005). Уз то, краја 1980-тих/почетка 1990-тих година траје процес социјалног раслојавања и поларизације, па у том погледу Србија стоји веома лоше међу свим транзицијским земљама.³³

Децентрализација, у смислу деволуције одговорности, надлежности и овлашћења у одлучивању са централних органа на децентрализоване актере на локалним и регионалним нивоима (агенције, локалне и регионалне власти итд.), односно шире примене принципа супсидијарности. 3) Диверсификација, тј., прелаз од упућености превасходно на један ресурс, ка истраживању већег броја могућности да се задовоље одређени принципи и критеријуми, односно да се задовоље општи и посебни интереси и циљеви. 4) Оријентација на тржиште и његове механизме и институције, тј., примат критеријума конкурентног понашања на основу тржишних сигнала и цена.

³² Сумирано и интерпретирано на основу: Vujošević, Filipović (2004); Vujošević, Filipović (2002); i Vujošević (20036). У наведеним радовима детаљно се расправља о већем броју других кључних развојних проблема Србије (и Црне Горе), где су у првом плану: пораст просторне концентрације, централизације и поларизације становника и активности, нарочито у београдском метрополитенском подручју (у односу на друга); прве негативне просторне, насељске и еколошке последице непланске приватизације привредних предузећа и градског/грађевинског земљишта; нерешене негативне еколошко-просторне последице гашења (престанка функционисања) дела привреде; огроман стамбени дефицит у већини градова; нерешено питање смештања, третмана и рециклирања чврстог комуналног отпада (на регионалном и локалном нивоу); спора реконструкција језгара градова и других градских насеља, недовољна урбана обнова и ревитализација најзапуштенијих односно девастираних градова и других насеља и непостојећа санација распршене стамбене и индустријско-сервисне изградње из новијег периода дезурбанизације; спора санација оних туристичких подручја/места где је највећи обим инфериорних облика заузећа простора и/или највише негативних последица од њега; недовољно брзо и обухватно продуктивно, стамбено и друго збрињавање избеглица и њихов рационалан територијални размештај; заостајање развоја села и сеоског подручја и споро реактивирање највреднијих села са становишта традиционалног насељског пејсажа, урбане структуре и архитектуре; споро обнављање техничке инфраструктуре и супраструктуре, као и спора изградња нове комуналне и друге инфраструктуре у насељима где је опремљеност ниска и где је то приоритетно; скоро непостојећа санација еколошких штета из разних ранијих периода (из периода интензивног привредног раста и недовољне еколошке заштите, запустања просторно-еколошких проблема у 1980-тим, година стагнације, потоње еколошке катастрофе, бомбардовања током пролећа 1999. године итд.); непостојеће исправљање неравнотежа у просторном распореду становништва и активности који су настале у 1980-тим и 1990-тим годинама и, посебно и нарочито, санирање нелегалне изградње и њених последица и селективна легализација; споро реализовање пројеката и програма по основу билатералне, регионалне и свеевропске сарадње (укључив и сарадњу са Црном Гором и државама бивше СФРЈ); и споро побољшање конкурентности простора Србије, односно њених регија и појединих насеља/локација у глобалној политичкој и економској утакмици, за привлачење страних инвеститора и потрошача.

³³ Према: *Нова глобална вага. Разговор са водећим истраживачем неједнакости*, Политика, 7. октобар 2005. Бранко Милановић, експерт Светске банке, наводи да социјалне неједнакости нису енормно велике у Србији и Црној Гори, па то илуструје податком да тзв. Ђини индекс (кофицијент) износи 35 ("заједно са осталим државама западне и источне Европе"), док је најповољнији у скандинавским земљама (испод 30), а најнеповољнији за поједине земље Африке и Латинске Америке, где износи и свих 60. Има разлога да се сумња у наводе Милановића, јер се свакодневно може видети да је ситуација супротна од оне на шта би указивала наведена вредност Ђини коефицијента, која је изведена на основу званичне, у многим

- **Незапосленост** по званичној процени износи 15% у 2004. години, а по проценама независних стручњака знатно, па и вишеструко већа (видети: В. Глигоров, 2005). Заправо, незапосленост је у порасту, са 24,7% у 2001. години, на 28,0% у 2004. години (видети: Filipović, 2005).
- **Еколошко-просторна запуштеност највећег дела територије Србије**, која је већ у подужем периоду једно "...велико и неорганизовано предграђе" (према: Павловић, 2004), представља једно од највећих ограничења будућем развоју земље, најпре због тога јер свестрана санација простора имплицира подношење огромних трошкова, што је остварљиво тек мањим делом у земљи где су друштво, држава и највећи број социјалних група веома сиромашни.³⁴
- У погледу **застарелости највећег дела србијанске привреде**, након у развојном погледу изгубљених више од двадесет година, данас се налазимо у ситуацији која је слична оној с краја 1980-тих година. Тада смо, питајући се о опцијама које земљи стоје на располагању у погледу реструктурирања привреде (Vujošević, 1989), констатовали да централни проблем представља то што недостају финансијска и друга средства, на пример, оспособљене институције и организације и критична маса људског капитала, тј., знања и компетенције, за остваривање шире стратегије просторно-еколошке заштите, у условима релативно високе (тј., у односу на достигнути степен развоја) загађености средине и деградираности средине, с једне стране, и повишених стандарда и поштрених норми, с друге.³⁵

погледу непотпуне статистике. У прилог таквој тврдњи, наводимо још неколико података односно другачијих интерпретација проблема сиромаштва и социјалног раслојавања. Прво, на основу дефиниције *EUROSTAT-a*, сиромашнима се сматрају они људи, породице и групе чије је материјално, културно и социјално **благостање испод минимума животног стандарда у њиховој земљи, чиме се примена "афричких" критеријума/прагова сиромаштва на "не-афричке" услове јако сужава.** Примена овог критеријума је, заправо, арбитарна. Према светским стандардима, глобална граница сиромаштва креће се око 2,5 долара дневно по особи, тј., нешто преко 5.000 динара месечно (грубо). Надаље, када се, како то наводи Економист Магазин, бр. 245, од 31. јануара 2005. године, примене оштрији критеријуми него они који су примењени у познатој студији о сиромаштву Светске банке, коју је користила Влада Републике Србије за дефинисање одговарајућу *Стратегију*, сиромашно је чак 80% становништва. (Такође, чак 83% становништва сматра да сиромаштво и незапосленост представљају најважнија друштвена питања.) Надасве, судећи по најновијим анкетама, већина становништва потпуно другачије доживљава проблем сиромаштва него што то показују Владиној документацији. Једна анкета из јула 2005. године показује да чак 48% становника сматра да им је животни стандард лошији од оног пре пет година, док обрнуто мисли тек једна петина. И недавна анкета CeSID-a показује огромно незадовољство грађана. Скоро две петине сматра да живи неподношљиво или тешко (једва) подношљиво, док само 4% налази да живи добро. У последњих пет година себе као претежног губитника доживљава 30%, а своју земљу као претежног губитника чак 49%, док је као добитника види само 11% (према: Николић, 2005). (Највеће је незадовољство међу најугроженијим категоријама, у које спадају: незапослени, људи са неадекватним квалификацијама, старији, болесни и сиромашни.) Чак и ако овакви налази не морају у сваком погледу бити објективизовани, они у социјалном и, нарочито, политичком погледу представљају "објективне", тј., стварне и делотворне факторе са којима се најозбиљније мора рачунати у вођењу јавних послова. На концу, наводимо још једну илустрацију о "рашомону" колико је стварно сиромашних у Србији (према: *Сиромашних 20 одсто. Животни стандард у Србији*, Политика, 11. октобра 2005). Према наводима С. Лаловића, министра рада, запошљавања и социјалне политике, Влада предузима "реформу стратегије социјалне заштите", на основу промењене методологије израчунавања сиромаштва и броја сиромашних у Србији. Према тој методологији, као граница сиромаштва узето је примање од 6.000 динара по особи месечно (тј., нешто око 2,5 евра дневно), па се сиромашнима сматрају сви они који примају мање од тог износа. Основна два циља реформе су опште смањење броја сиромашних и адекватно збрињавање "рањивих или угрожених" група, што треба да се оствари кроз три национална документа, наведену стратегију смањивања сиромаштва, стратегију запошљавања до 2010. године и национални план акције за децу.

³⁴ Овде тек успут помињемо да се неки просторно-развојни трендови погоршавају након доношења Просторног плана Републике Србије из 1996. године, и иду директно на супрот стратешким опредељењима која су у њему успостављена. Ово се најпре односи на даље погоршање демографске ситуације и продужену концентрацију и поларизацију становништва и активности у савско-дунавском појасу, односно у ширем регионалном подручју Београда, с једне стране, и све већу демографску и развојну запуштеност односно заостајање других делова Србије, с друге.

³⁵ Тада смо **основни проблем и опције економско-еколошког реструктурирања** описали на следећи начин (делимично реформулисано, 56): 1) Ниво друштвеног богатства и дохотка и начин њихове расподеле не омогућава знатнија

- У огромном су порасту **регионалне диспропорције**, што се манифестује кроз неравномеран развој, нерационалан регионални распоред привредних активности и становништва и претерану концентрацију и поларизацију, дотле да већ представљају велико ограничење за будући развој Србије (према: Росић, 2004; и *Sever sve dalji*, *Ekonomist Magazin*, br. 266, 27. jun 2005): 1) У порасту је број депресираних подручја, што прати неравномеран пад дохотка по становнику међу окрузима од почетка 1990-тих година. 2) Наставља се демографско пражњење сеоског подручја, уз наглашену централизацију у општинским центрима у већини општина и пратећу атомизацију насеља на сеоском подручју. 3) Траје продужено економско заостајање неразвијеног подручја: мерено званичним критеријумима, у Србији (без Косова и Метохије), 2000. године 37 општина било је неразвијено, које су имале испод 1/2 народног дохотка по становнику од републичког просека, а најнеразвијенијих је било 12, које су имале народни доходак по становнику испод 1/3 републичког просека. 4) Недовољна је инфраструктурна опремљеност неразвијеног подручја. 5) Надасве, постоји изразита асиметрија међу општинама, окрузима и градовима у погледу укупних ресурса и имовине којом располажу, природних и људских ресурса, јавних прихода, институционалне оспособљености и другог, што битно доприноси да се неравномерност и разлике у развојним шансама стално репродуковању и развојним перформансама стално репродукују.³⁶

односно сва неопходна средства за санацију деградираних средине (простора), као ни за пречишћавање и отклањање отпада из технолошких застареле и енергетски и просторно растрошене производње ("прљавих технологија"), а тако ни за примену застарелих начина односно технологије пречишћавања. (*Nota bene*: Овде је важно истаћи да је такве застареле производње данас знатно мање него у време када је писан наведени чланак, као последица колапса већег дела србијанске привреде од почетка 1990-тих година, па и оне која је започета у периоду тзв. "палео-индустријског развоја"). Свако знатније издвајање средстава за заштиту имплира да би се "морало узети однекуд другде", а у ситуацији када је наша привреда на **многа начина прескупа и тиме неконкурентна у односу на привреде развијенијих земаља** (на пример, због натпросечно високог утрошка енергије у односу на створене производне и услуге, тј., **због енергетске ефикасности која је данас шест !/ пута нижа у односу на просек Европске уније, превеликог релативног учешћа саобраћајних трошкова, скупе државе** итд.), оптерећивање производње и услуга додатним трошковима за санацију и заштиту овај проблем би учинило само компликованијим. 2) Ако претпоставимо да бисмо за постојећу технолошки застарелу и растрошну производњу могли користити које од новијих/савременијих технологија заштите и пречишћавања, неретко скупих, опет се поставља питање како и одакле набавити неопходна средства. 3) Чак и ако бисмо могли рачунати на набавку и масовну употребу новијих (савременијих) технологија производње (а у многим областима то нећемо бити у ситуацији да набавимо због стратешких интереса најразвијенијих земаља), опет би се испоставило да већином не располажемо неопходним средствима. 4) На концу, и опет посматрано са становишта трошкова на плану националне економије, није вероватно да бисмо сами могли откривати, развијати и примењивати нове технологије заштите које би уједно биле и довољно јевтине. Све што је, дакле, концем 1980-тих година овако навођено, тадашњу ситуацију и изгледе сликало је у нимало ружичастима тоновима, а ситуација је данас још горе, будући да смо се у протеклих петнаестак година додатно и убрзано кретали као статусу својеврсне "производно-еколошке колоније односно периферије".

³⁶ Заправо, ситуација је погоршана након 2000. године, па су данас у **Србији највеће регионалне неравномерности међу европским земљама**. На традиционалне разлике у степену развијености, које нису превазиђене успркос знатним државним дотацијама, преливањима и субвенцијама у периоду социјализма, додаје се ново, транзицијско сиромаштво из периода 1990-тих година, па се србијански Север све више одваја од Југа. Најразвијенија општина Апатин има национални доходак по становнику (259.013 динара) који је три пута већи од републичког просека, а општина са најнижим дохотком по становнику, Мајданпек, има свега 12.035 динара, што износи 14% републичког просека. Најразвијенија општина, дакле, богатија је од најнеразвијеније чак 22 пута, и та разлика се увећава, јер је 2000. године износила 19 пута. Ако се у анализу укључе и други показатељи, па се степен развијености изрази преко сложених индекса који обухватају просек националног дохотка за последње три године у сталним ценама, степен развијености тзв. људског капитала (становништва), развијеност регионалне и локалне путне инфраструктуре и број ПТТ прикључака и аутомобила на сто становника, најнеразвијенија општина постаје Тутин, са 27,6% републичког просека, док најразвијенији и даље остаје Апатин, седам пута развијенији од Тутина. Велике регионалне разлике постоје и у погледу степена незапослености. У регионалном погледу, мерено индексом људског (хуманог развоја), који поред БДП-а укључује и очекивано трајање живота, достигнути ниво образовања, стопу писмености и још неколико посебних показатеља, најразвијенији, Севернобанатски округ има индекс хуманог развоја од 0,826, што је нешто изнад просека за Хрватску и приближава се просеку Словеније и Грчке, док најнеразвијенији Рашки округ има индекс од 0,506, што је далеко чак и испод просека за Албанију. На концу, јаз се нарочито продубљује између београдског

Сумарно, док су током 1990-тих година погоршани сви кључни индикатори социјалног, економског и културног развоја, опоравак у последњих неколико година је спор и селективан. Према приказу *Više srednje. Izveštaj o humanom razvoju Srbije* (10. oktobar 2005), Program za razvoj Ujedinjenih nacija u SCG (UNDP) predstavio je *Izveštaj o humanom razvoju za republiku Srbiju 2005*, где је Србија у погледу тзв. индекса хуманог (људског) развоја (HDI, Human Development Index) сврстана на 74. место), што је претпоследње место у Европи (испед Албаније), од 178 земаља у свету.³⁷

Из наведеног се да видети да је природа кључних проблема са којима се Србија суочава таква да, поред других наведених разлога, упућује на изградњу интегралног приступа у планирању/политици развоја. С друге стране, међутим, иако је нужно да се што пре суочи са наведеним (и другим) проблемима, само се по себи разуме да **Србија у наредних 5-10 година неће располагати ни приближно потребним људским, материјалним, институционалним и другим ресурсима да их започне све решавати**. Стога, неопходна је широка демократска основа и политичка воља да се одреди шта је најпрече решавати, што такође треба дефинисати на основу друштвеног дијалога и консензуса. Специфично, треба се договорити и о улози планирања у решавању неких од наведених проблема, као и о посебној улози просторног, урбанистичког и енвајронменталног планирања.

Код нас су у последњих 10-15 година скоро сви кључни проблеми управљања и планирања развоја запостављени, што се манифестује на више начина и, по свему судећи, директна су последица игнорантског односа наших политичких елита према овом питању.³⁸ У томе се игнорише новије европско искуство, где се у свакој од развијених европских земаља до коначних и формализованих предлога долази, типично, на основу најшире стручне и политичке расправе о већем броју опција. Уз то, код нас транзицијске реформе предузимају се и остварују без претходног испитивања њиховог развојног физибилитета, односно без испитивања њихових стратешких просторно-еколошких импликација и изгледних последица.³⁹ Такође, наше елите игноришу велике промене које су се у последње време у Европи десиле у погледу примене нових

метрополитенског подручја и најнеразвијенијих подручја. Суноврат је највећи у регионима где се налазе "посрнули цинови", некадашњи носиоци индустријског развоја, као што су Бор, Зрењанин, Крагујевац, Прибој итд.

³⁷ HDI преко 0,8 има 57 најразвијенијих земаља света, између 0,5 и 0,8 је у 84 средње развијене земље, док нижи од 0,5 има 37 земаља. Србија има 0,772. У погледу појединачних компонената који чине овај сложени индекс, према очекиваном трајању (дужини) живота, Србија је на 73. месту. Најбоље је рангирана, на 62. место, по достигнутом степену образовања и писмености, али је по животном стандарду (мерено висином БДП-а по становнику, по паритету куповне моћи) веома ниско, на 92. месту. У истом извештају, процењује се да је 2002. године око милион људи било укључено у тзв. сиву економију, тј., скоро једна трећина активних становника (30,6%), а 2003. године запосленост у сивој економији износила је 35% укупне запослености. Иако је величина индекса израчуната на основу података из 2002. године, то се сматра веродостојним, јер се основни подаци нису битно изменили до данас, након тога што је наречени индекс био осетно побољшан 1999. и 2000. године.

³⁸ То је понашање исто и кад су кључне политичке партије на власти и кад су у опозицији, наима, према свему из тог опсега што се не може непосредно довести у везу са питањем одвајања Косова и Метохије, "аутономаштва" у Војводини, и сл.

³⁹ Нама недостају озбиљније анализе досад примењених метода и садржаја реформи у области приватизације, банкарства, либерализације трговине, јавног сектора и др., а тако недостаје и било какво озбиљније промишљање дугорочних вредносних, интересних и развојних последица до сада предузетих реформи.

приступа у решавању конфликта. У земљама Европске уније, али и у великом броју других земаља, те промене изазвале су ланчане промене у свим елементима традиционалних државних интервенција у овој и другим областима и изискују одговарајућа институционална и организациона прилагођавања.⁴⁰

БИОДИВЕРЗИТЕТ СРБИЈЕ, УПРАВЉАЧКИ ПРОБЛЕМИ У ОБЛАСТИ ОДРЖИВОГ И ДРУГОГ РАЗВОЈА И НАЈНОВИЈЕ ПРОМЕНЕ НАБОЉЕ

Биолошки и географски диверзитет Србије

Територија Србије одликује се великим специјским, екосистемским и предеоним диверзитетом, који је релевантан и у европским размерама, а у већем броју случајева и у светским размерама. Иако су биолошка разноврсност Србије и могућности коришћења њених компонената још увек недовољно истражени, према многим показатељима и увидима, њен диверзитет је знатан, будући да располаже веома разноврсним флористичко-фаунистичким богатством. Од шест биогеографских региона Европе, пет постоји у Србији, па је, тако, Србија један од најбогатијих "природних резервата" у Европи. Осим тога, сви основни типови екосистема и предела у Србији који имају одговарајући биомски еквивалент у Европи, еколошки и биогеографски гледано, у многим погледу су специфични. Надаље, реч је о великој концентрацији различитих врста и екосистема на релативно малом простору. Многа појединачна, мања или већа подручја, јесу значајни центри генетичког диверзитета, са великим могућностима коришћења (све према: Stevanović, Vasić, 1995; Стевановић, 2005; *Plant Areas in Central and Eastern Europe. Priority sites for Plant Conservation*, PLANTLIFE, Salisbury, May 2005.).⁴¹

Међу великим бројем посебних карактеристика, за наша разматрања на овом месту најважније су следеће одлике биодиверзитета Србије:

- **Концентрација различитих система на веома малом простору, односно њихова ограничена просторна дистрибуција, чини ове системе веома осетљивим (фрагилним).** Уопште узев, екосистеми са великим специјским диверзитетом каквих је велик број у Србији, фрагилнији су у односу на оне који су специјски сиромашнији и структурно једноставнији. Ово има суштинских импликација и консеквенци, јер тражи додатну и посебну заштиту, будући да се негативни антропогени утицаји много драматичније испољавају у оваквој средини, а негативне последице неадекватног поступања и коришћења веома тешко се исправљају, или и никако. Нарочито су осетљиви и рањиви највреднији екосистеми.

40 Тако, сви стандардни критеријуми јавне политике (интервенција) бивају подвргнути модификовању са становишта управљања конфликтима (према: M. Hollanders, W. Molle, 1999), што се односи на: 1) Идентиковање актера који имају користи од одређене политике и начина на који се користи манифестују. 2) Дефинисање и евалуацију алтернативних (варијантних) метода за остваривање одређених програма (пакета). 3) Испитивање међусобне компатибилности програма. 4) Процену ефективности и ефикасности са становишта имплицираних трошкова. 5) Обезбеђивање финансијске изводљивости ("физибилитета"). 6) Обезбеђивање изводљивости у погледу имплементације одлука које ће бити донете. 7) Обезбеђивање флексибилности читавог (прихваћеног) програма. 8) Успостављање поступка и метода за евалуацију остваривања програма. 9) Уграђивање одредби којима се регулишу односи међу партнерима од часа престанка (завршетка) програма.

41 Заштићена природна добра обухватају око 5% укупне површине Србије: пет националних паркова, 15 природних резервата, 20 заштићених паркова природе и преко 400 споменика природе.

- **Биолошка разноврсност угрожена је на много начина.** Код нас још увек имају надмоћ они парцијални интереси који желе да се остваре на рачун очувања биолошке разноврсности, као једног општег (јавног) интереса, и то управо настављањем неконтролисаног коришћења биолошких ресурса.⁴²
- Успркос многобројним истраживањима, **биодиверзитет још увек није довољно истражен**, а у томе су, нарочито, недовољно истражена кључна питања из комплекса "заштита и коришћење природних ресурса и развој". Још увек има много непознаница у погледу могућности и ограничења орживог коришћења природних ресурса (биодиверзитета), односно успостављања модела одрживог развоја који би задовољавао оштре принципе и критеријуме еколошко-просторне ("енвајронменталне") прихватљивости.⁴³ Ово, пак, потпуно одудара од новије праксе у земљама Европске уније, где **коришћење и очување биолошке разноврсности постаје један од главних развојних мотива у повећавању конкурентске способности великих регионалних асоцијација, држава и појединачних региона (на основу њихових тзв. "компаративних предности") у међународној политичкој, културној и економској утакмици** (видети: Vujošević, 2002).
- У вези с претходним, а посматрано са становишта управљања развојем и заштитом, **највише недостаје потпунија евалуација тзв. еколошко-просторних капацитета и коначних прагова, и еколошко-просторно индексирање.** Без тога, међутим, није могућно извршити билокакво ригорозно оцењивање еколошко-просторних могућности, с једне стране, и развојних захтева, с друге. Нарочито је то случај са развојем у пределима са нарушеним природним системима, односно за разумно коришћење природних ресурса у пределима са високим биодиверзитетом. Вероватно је, пак, најважније управо у случају предела који имају природне екосистеме односно поједине компоненте биодиверзитета које (предеље) треба, најпросто, сачувати од билокаквих знатнијих интервенција које циљају на раст и развој, или других подручја у којима укупни биодиверзитет или поједине његове компоненте треба приоритетно чувати (због посебности, фрагилности и угрожености његових система, или због којих других разлога).⁴⁴ Наиме, развојне интервенције се увек догађају у неком конкретном регионалном односно локалном подручју, па

⁴² Стевановић и Васић (1995: 19-42) дају генералну оцену утицаја антропогених фактора на биодиверзитет Југославија и наводе велик број појединачних утицаја, у следећим областима: 1) Пољопривреда (испаша, паљење примарне вегетације, и исушивање мочвара и бара, као последица мелиорационих радова). 2) Шумарство (тотална сеча шума, санитарна сеча шума, неадекватно уређивање шума, прекомерна, тј., трајно неодржива експлоатација дрвета и неодговарајуће пошумљавање). 3) Водопривреда (изградња вештачких акумулација у кањонима и клисурама, неодговарајуће регулисање тзв. биолошког минимума воде, неодговарајућа регулација водотока, загађивање или пресушивање подземних вода, неодговарајући хидромелиорациони радова и др.). 4) Урбанизација и изградња инфраструктуре (угрожавање и уништавање природних екосистема, развој степена и просторног обухвата). 5) Рударство (неодговарајуће лоцирање каменолома, обимна експлоатација угља на површинским коповима, односно изостанак мера регулисања њених последица, и др.). 6) Туризам и рекреација (угрожавање и уништавање природних станишта, загађивање вода итд.). 7) Лов и риболов (смањивање појединих популација, као резултат неконтролисаних, прекомерних и недозвољених/нелегалних активности). 8) Недозвољена трговина дивљим врстама. 9) Интродукција алохтоних врста.

⁴³ Наиме, још увек се није далеко одмакло од рудиментарних покушаја ове врсте. Упореди: Topisirović, Stevanović (ur), 1998; Drašković (ur) i dr., 1998; Vujošević (2003a).

⁴⁴ Овде имамо у виду и чињеницу да постоје разни и различити приступи у процењивању магнитуде и вредности биодиверзитета (Стевановић, 2005), слично као што постоје и разни плански приступи који теже постизању равнотеже између заштите и развоја.

је за предузимање рационалних и на други начин прихватљивих развојних интервенција, поред познавања екосистема и предела који су процењени као глобално значајни, вредни или угрожени, неопходно стећи што поузданије увиде у конкретне прилике тог подручја (према: В. Стевановић, 2005). Док је за становишта заштите најважније да се "...за сваки биогеографски регион одреде специфични критеријуми за процену и валоризацију биодиверзитета" (В. Стевановић, 2005), за припремање и доношење развојних одлука једнако је важно да се заснивају на поузданим увидима у еколошки капацитет простора, да се могло оценити које врсте активности су, у погледу врсте, интензитета и временске расподеле ("тајминга") погодне, или непогодне, за дати простор.⁴⁵

- Насупрот трендовима у свету, код нас се веома ретко, заправо, у занемарљивом броју случајева, примењују методи индиректне евалуације вредности биолошких ресурса. Ово је од нарочите важности у ситуацији када се и наша земља све више креће ка изградњи управљачког и власничког система у којем доминирају приватна својина и тржишно мотивисане односно засноване одлуке.⁴⁶

Најновије законске промене и институционална и организациона прилагођавања

⁴⁵ Највећа опасност прети управо најосетљивијим и најрањивијим екосистемима, у случају да се не предузме систематско, обухватно и заокружено "еко-еко" реструктурирање привреде. Наиме, ако се у решавање проблема незапослености и обнове привредног раста уђе кроз императив "обнављање привредног раста и повећање запослености по сваку цену", тј., без узимања у обзир еколошко-просторних, ("енвајронменталних") импликација и консеквенци таквог модела. О томе већ има наговештаја, услед све већег социјалног и политичког притиска незапослених, као и због изгледног додатног повећања незапослености након наговештене приватизације јавних предузећа. (Готово половина јавних предузећа је још увек у државном или друштвеном власништву, што је основ формалног и неформалног уплитања државних органа и њеног утицаја на привреду.)

⁴⁶ Подсетимо се, у недостатку тржишних информација, у евалуацији најчешће се користе приступи који су усмерени на оцену трошкова и користи од коришћења еквивалентна односно замена, тзв. симулирањем тржишта. Нетржишне вредности могу се процењивати било директно (тако што се погодним начином од актера настоји добити тражена информација), или индиректно (тако што се преференције актера откривају преко њиховог понашања у еквивалентним/сличним ситуацијама), а у основи вредновања је настојање да се добију информације о томе колико је актер спреман да плати ("willingness to pay") за алтернативно коришћење ресурса (или, уопште, за алтернативно понашање), односно колику би надокнаду тражио или био спреман да прими ("willingness to accept compensation") да би се одрекао користи од ресурса о којем је реч. Главни методи и технике ове класе су: 1) Вредновање контингенције (Contingent Valuation Method), којим се оцењује спремност актера да прихвати хипотетички трошак да би приуштили одређену робу/услугу/добро и др. (нпр., путем доприноса фонду за заштиту природе, повећања пореза, пораста цене робе/услуге/добра итд.). 2) Рангирање контингенције (Contingent Ranking Method), који је у основи сличан претходном, али обухвата и рангирање алтернатива у којима се варирају додатни циљеви и имплицирани трошкови. 3) Модел транспортних трошкова (Travel Cost Model), где се хипотетички транспортни трошкови користе као сурогат за оцену спремности да се плати посета одређеном месту (односно за нетржишне користи уопште). 4) Модел трошкова уживања (Hedonic Cost Model), којим се настоји проценити колико би актери били спремни додатно да плате, само да би уживали у неким нематеријалним вредностима (нпр., у природи). 5) Модел/вредновање случајне корисности (Random Utility Model), који се од првонаведеног (CVM) разликује у томе што се процењују преференције за разна места различитог квалитета (нпр., за плаже). У сваком друштву постоје врховне вредности, "иконе", које са становишта владајућих етичких и других мерила није допустиво монетизовати, нпр., људски живот, здравље, осећај лепог итд., односно основне нематеријалне и неекономске вредности генерално. Ово, међутим, неретко доводи до знатнијих противуречности, јер, често је политички неизрециво и неизводљиво оно што би иначе економски било неопходно, а уз то је и етички неодрживо. То поставља ултимативне границе планској евалуацији, утолико што низ вредности увек остаје немерљив (неодредљив, несagleдљив и сл.). Будући да свако појединачно планско решење доноси некимa корист а другима трошак, потребно је сазнати колико су добитници спремни да плате (тј., да се лише других добара и услуга) да би реализовали потенцијалну корист о којој је реч, односно колико би губитници тражили на име адекватне надокнаде за имплицирани трошак. Спремност да се плати, односно спремност да се прихвати надокнада, зависе од мноштва фактора, међу којима су најзначајнији следећи: (1) Преференције актера. (2) Припадност одређеној културној матрици (кругу). (3) Етичке вредности. (4) Светоназор ("ћудоређе"). (5) Расположена технологија. (6) Висина дохотка односно имовине. Детаљно се о питањима евалуације у припремању и доношењу одлука о развоју и заштити расправља у Вујошевић (2003а).

Насупрот наведеним неповољним трендовима, најважнија промена која се збила последњих година јесте **барем делимичан отклон од својеврсних "екстремизама" који су доминирали код нас током 1990-тих година у области усклађивања политике развоја и заштите животне средине** (укључив и заштиту биолошке разноврсности), тј., од "економизма" у планирању раста и развоја, "екологизма" и "заштитарства" у заштити животне средине и "физикализма" у просторном и урбанистичком планирању (за детаљну расправу видети: Vujošević, Spasić, Petovar, 2000).⁴⁷ Тај отклон се манифестује на више начина, од којих у наставку наводимо оне који су најважнији за расправу у овом прилогу:

- Донето је неколико кључних закона у области заштите животне средине и одрживог развоја, где је нарочито значајно увођење инструмената као што је тзв. "стратешка процена утицаја".⁴⁸
- Предузета је израда већег броја пратећих подзаконских аката, иако је то, нема сумње, недовољно у односу на оно што је планирано и што је стварно потребно.
- Почело је систематско и трајно решавање проблема депоновања и прераде опасних и других отпадних материја.
- Предузета су одговарајућа институционална и организациона прилагођавања, у складу са бољим искуствима из Европе и света, као, на пример, оснивање и организационо и кадровско оспособљавање републичке *Агенције за животну средину*.⁴⁹
- У току су припреме за ратификацију *Кјото протокола*.
- Од 2004. године ради се на *Стратегији за одрживи развој СЦГ*, која треба да буде завршена 2006. године.
- Од 2003. године реализује се неколико група активности у оквиру *NEAP-a (National Environmental Action Programme/Национални акциони план заштите животне средине)*.
- Од 2003. године ради се се на пројекту "Формирање индикатора одрживог развоја", који је требало да буде завршен ове године.
- Предузето је низ мера које циљају на јачање локалних органа (општинске самоуправе) да се носе са проблемима одрживог развоја и заштите. Као један од резултата, донета је *Strategija lokalnog održivog razvoja, Program zaštite životne*

⁴⁷ Чини се да је највише помака остварено у заштити животне средине у ужем смислу ("енвајронменталној политици"), где је све мање уско "заштитарских" приступа, тј., без вођења рачуна о друштвеном и развојном контексту. Мањи напредак учињен је у области просторног и урбанистичког планирања (видети *Закон о планирању и изградњи* из 2003. године, који је од највећег дела компетентних у струци одбачен као "немодеран, неевропски и промашен"). Најмање прогреса, пак, има међу економистима, међу којима је већина још увек опседнута "растом по сваку цену", односно економским развојем који се интерпретира у уском, економистичком смислу. Иначе, под "заштитарским" приступом подразумевамо онај који у дефинисању и остваривању заштите не води довољно рачуна о томе шта је заједнички именоватељ разним мерама у области заштите, а то су: развој, просторна условљеност и шири стратешки оквир коришћења ресурса

⁴⁸ У децембру 2004. године Народна скупштина Републике Србије усвојила је *Закон о заштити животне средине, Закон о процени утицаја на животну средину, Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину и Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивању животне средине (Службени гласник Републике Србије, бр. 135/2004)*. Ови закони су, барем номинално (правно-формално) у складу са одговарајућим директивама Европске уније и, несумњиво, представљају велик корак у прилагођавању наших прописа и стандарда европској пракси.

⁴⁹ Наравно, остаје отворено да ли је институционална позиција заштите животне средине у органима Владе адекватна, имајући у виду да је одвојена од комплементарних области, а у првом реду од просторног и урбанистичког планирања и социоекономског развоја.

*sredine i održivog razvoja u gradovima i opštinama Srbije 2004-2006.*⁵⁰ Тиме су, нема сумње, веома интензивирани активности локалних власти на припремању *Локалних агенди 21*.

- По први пут код нас, баарем је предвиђено шире коришћење економских инструмената у области енвајронменталне политике и одрживог развоја,⁵¹ иако скромно у односу на праксу у развијеним земљама.⁵²

Сумарно, реч је о **активностима односно одлукама које циљају на успостављање система и праксе интегралног управљања заштитом животне средине ("environmental policy-making governance"), и повезивање заштите са припремањем, доношењем и имплементацијом одлука о одрживом стратешком развоју, према бољим европским новијим искуствима.** С друге стране, примена нових инструмената иде споро, најпре због тога што касни израда већине подзаконских аката. Такође, у правном погледу, заштита животне средине регулисана је и у већем броју других ("секторских") закона односно прописа (отпадне материје, промет експлозивним материјама, презов опасних материја, енергетика, рударством, геолошка делатност, просторно и урбанистичко планирање, комуналне делатности, воде, шуме, рибарство, ловство, заштита биља, посебни енвајронментални/еколошки закони итд.), што у први план ставља проблем координације у припремању одлука, а тиме и веома компликује примену система. Надасве, код нас просторно планирање још увек није дефинисано на начин како се формира у Европској унији, тј., као општи стратешки оквир за координацију одлука о развоју и заштити у свим областима ("spatial planning as a general strategic framework for integrating development and environmental policy").

Надасве, међутим, **наша земља се налази на самом почетку припрема за веће коришћење средстава из извора Европске уније,**⁵³ што представља велик

⁵⁰ Реч је о документу Сталне конференције градова и општина из маја ове године, у којем се настоји да се постигне равнотежа између заштите животне средине, с једне стране, и изградње и развоја инфраструктуре, прилагођавања у области просторног и урбанистичког планирања, економског развоја и запошљавања, друштвеног (социјалног) развоја и смањења сиромаштва, с друге. Иако посебно не помиње циљеве за заштиту биолошке разноврсности, у њој је формулисан већи број одредби чије би остваривање имало позитивних ефеката за очување биолошке одрживости, укључив и ону која се односи на израду локалних програма заштите и развоја заштићених природних добара "...у циљу њихове одрживе комерцијализације...". Већина локалних (општинских) тек треба да приступи операционализацији овог докуменат за потребе усмеравања локалног развоја, односно да се *Стратегија* искористи за припремање, доношење и остваривање одлуке од стратешком развоју на локалном нивоу (у већини општина и градова).

⁵¹ *Законом о заштити животне средине* (2004) предвиђено је пет главних економских инструмената који су намењени финансирању заштите животне средине: 1) Накнада за коришћење природних вредности. 2) Накнаде за загађивање животне средине. 3) Средства буџета и међународне финансијске помоћи. 4) Фонд за заштиту животне средине. 5) Група економских подстицајних мера (порески подстицаји, преференцијални треман и др), које такође треба разрадити подзаконским актима.

⁵² Оно чега код нас још увек нема, а што је раширено у многим другим земљама, јесте систем трговине дозволама ("trade permits"), осигурање од еколошких штета, залог итд. За детаљнију расправу о питању економских инструмената, видети: R. Pešić, *Finansiranje zaštite životne sredine: uloga ekonomskih instrumenata u Srbiji*, u J. Teokarević (prir), *Evropeizacija institucija: zaštita životne sredine u Grčkoj i Srbiji*, *Evropski centar za evropske integracije* (BeCEI), Beograd, 2005.

⁵³ Да би се боље користила средства *CARDS-a*, а поучени искуством других земаља, треба се институционално и организационо прилагодити. За период 2002-2004. година, за Србију је у оквиру њега предвиђено 157,2 милиона евра, а за Црну Гору још 17,0 милиона евра. Од 29. септембра 2004. године, када је Европска комисија одлучила да дотадашњи, веома разуђен и сложен систем финансијске помоћи коју Унија даје другим земљама, замени једноставнијим и ефикаснијим, примењује се свега шест инструмената, од којих су четири потпуно нова: 1) *Инструмент за помоћ у предприсупању* обухвата државе кандидате (Турску и Хрватску) и потенцијалне кандидате (остале земље тзв. Западног Балкана), којим се замењују постојећи инструменти (*PHARE, ISPA, SAPARD, CARDS* и др.). 2) *Инструмент за европско суседство и*

хендикеп за заснивање дугорочне политике у области заштите, одрживог развоја и очувања и коришћења биодиверзитета, односно за предузимање већ коментарисаног, тзв. "економско-еколошког" реструктурирања привреде.⁵⁴

ЗАКЉУЧНИ КОМЕНТАРИ И ПРЕДЛОЗИ

Стратешка оцена могућности и ограничења будућег развоја

Као и за већину других бивших социјалистичких (комунистичких) земаља, и за развој Србије у послебољшевичком периоду од значаја **три базна хипотетичка сценарија** (према: Vujošević, 2003, на основу: Саћа, 1994): 1) Најпре, замислив је статус **"економске и енвајронменталне колоније"**. Овај сценарио има прикривене и неприкривене заговорнике у многим круговима на Западу, нарочито међу појединим ТНК (транснационалним компанијама), а немало таквих и у земљи. Он би био релативно прихватљив само на кратак рок, али зато катастрофалан на средњи и дуги рок. Ова варијанта претпоставља: а) "Меко" енвајронментално и просторно-урбанистичко законодавство. б) Одустајање од знатнијег и софистициранијег планирања, осим у областима (секторима) приоритетне експлоатације ресурса. в) Настојање да се у поступцима *ex ante* евалуације опција минимизују стварни трошкови експлоатације природних ресурса (тј., да се они прикажу мањим него што стварно јесу), и да се напоредо могућне или изгледне користи прикажу већим. г) Лакши приступ експлоатацији домицилних природних ресурса за стране инвеститоре, у првом реду за мултинационалне компаније (уз депресиране цене ресурса, мања ограничења у погледу степена експлоатације, мање обавезе у погледу санирања негативних последица експлоатације итд.).⁵⁵ 2)

партнерство обухвата треће земље које учествују у политици европског суседства, пре свега јужног и источног Медитерана, Украјину, Молдавију и Белорусију, као и земље Кавказа (чиме се замењују програми *MEDA* и *TACIS*), а потпомагаће и стратешко партнерство Уније и Русије. 3) *Инструмент за стабилност*, који је намењен решавању криза и нестабилности у трећим земљама, као и друге међународне изазове (на пример, нуклеарну безбедност и неширење оружја за масовно уништење, борба против трговине дрогом, организованог криминала и тероризма итд.). 4) *Инструмент за хуманитарну и макро финансијску помоћ*. Укупно, реч је огромним средствима, будући да је Унија предвидела за нове чланице у периоду 2004-2006. године износ од преко 40 млрд евра (у ценама из 1999. године), за разне намене односно категорије.

⁵⁴ Овде су илустративни наводи из прилога А. Мижалковић, *Више добитка него губитка*, *Koristi i cena ulaska u Evropsku uniju*, *Европски форум*, Месећник за европске интеграције, бр. 9, септембар 2005. године (додатак недељника *Vreme*, бр. 769). Наиме, када се говори о разлозима за приступање Унији и разлозима против тога, што је потенцирано потписивањем *Споразума о стабилизацији и придруживању Европској унији*, започињањем односно интензивирањем припрема за стицање статуса кандидата, и усклађивањем домаћих закона, прописа и стандарда са европским и усвајањем нових (према онима који се примењују у Унији), важно је имати у виду и еколошке аспекте. Европска унија (заједница) унапређује своје еколошко законодавство већ више од три деценије, све са циљем да се боље заштити животне средине од загађивања и да се очувају односно рационалније користе природни ресурси. У томе је било разних периода, док је нарочито важна 1994. година, када је основана *Европска агенција за заштиту животне средине (ЕЕА)*, која сада броји више од тридесет чланица, па обухвата и земље које (још) нису чланице Уније, на пример, Бугарску, Румунију, Турску, Исланд, Лихтенштајн и Норвешку. Усклађивање са прописима коштаће веома много Према процени Института светске привреде Мађарске економије наука, за Чешку, Естонију, Кипар, Летонију, Литванију, Мађарску, Малту, Пољску, Словенију, Словачку, Бугарску и Румунију, само трошак прилагођавања прописима Уније у области заштите животне средине процењен је од 0,130 млрд евра (најмање, Малта), до између 22,1 и 42,8 млрд евра (зависно од процене), што је највише, за Пољску. Изражен као део националног БДП-а из 2001. године, најмањи предвиђени трошак је за Малту (3,0%), а највећи за Естонију (70,4%). При том, број година које су потребне за прилагођавање процењује се на 3 (Малта), најмање, до 39, највеће, у случају Естоније. **Треба нагласити на се наведено не односи на трошкове поменутог "еко-еко" реструктурирања привреде, и инвестиција у нове, еколошки-просторно прихватљиве активности, који се у случају Србије процењује на више млрд евра.**

⁵⁵ Овај модел непосредно кореспондира са наведеном доминацијом транзицијских догми, те је изгледно да би јачао управо напоредо са њиховом некритичном применом. Архитекти реформи у транзицији, иначе махом економисти и политиколози неолибералне провенијенције, у своје моделе промена тешко укључују социјалне и просторно-еколошке аспекте. Они претпостављају да ће привредном реформом бити створена материјална основа за касније регулисање социјалних и простор-

Развој потрошачки оријентисане тржишне економије, уз претпостављен низак степен планске и друге регулације. И овај сценарио је вероватан у некој фази, у појединим елементима је компатибилан (комплементаран) са првим, а на средњи и дуги рок је свакако веома штетан. Након свеколиког лишавања током социјалистичког периода, у скоро свим земљама већина појединаца и група у друштву жељна је "модерних" роба и услуга. У идеолошкој рационализацији оваквих захтева предњаче водеће политичке и економске групе (политичке и економске елите), махом необразоване и без искуства у стварима нових приступа планирању одрживог развоја, заштити животне средине и очувања биолошке разноврсности. 3) Иако је најпожељнији са становишта дугорочних интереса највећег броја појединаца и друштвених група и друштва као целине, на кратак и средњи рок најмање је изгледан **развој еколошки (просторно, урбано и сл.) и социјално одрживе економије**. У бившим социјалистичким друштвима још увек има веома мало група које се баве овим проблемом, а доминантне политичке и економске интересне групе (наиме, политичке, економске, академске и културне елите) политизују и идеологизују ова питања и настоје да их прикажу превасходно као политичка и економска, чак и до исмејавања покушаја "трећег пута" (тј., нечега што треба да задовољи и друге, поред економских и политичких критеријума). У први ред по важности стављају се економски и политички разлози, принципи и критеријуми трансформације, док се социјалне и просторно-урбано-енвајронменталне импликације економских и политичких реформских потеза систематски "гурају под тепих", осим у оним случајевима када се њима манипулише у конфронтацијама у политичкој арени.

У наведеним оквирима, још једном је потенциран кључни значај **критеријума на основу којих се припремају и доносе развојне и друге одлуке**. Кључна ствар у планској и другој управљачкој евалуацији су управо критеријуми, јер они представљају једну од окосница читаве замисли о значају евалуације у припремању, доношењу и остваривању одлука о развоју. ("Без јасних и експлицитних критеријума, сва решења могу се учинити повољним.") Стога треба стално упозоравати на **кључна питања планске евалуације**, а реч је о следећим питањима: 1) На основу којих критеријума се врши евалуација и да ли су они прецизно побројани? 2) Чији су то критеријуми (на пример, локалне управе, ангажованих експерата, власти на вишим нивоима управљања/планирања, бизниса, независних стручњака, НВО итд.)? 3) Ко доноси одлуку о избору критеријума? 4) Како се пондеришу међусобно несагласни (или искључиви) критеријуми?

Низ постојећих околности, међутим, не иде на руку скором решавању горенаведених проблема. Подсећамо да је **идеја одрживости код нас преузета споља и да у томе одлучујући утицај нису имали сопствени развојни и енвајронментални проблеми**. Неретко је то преузимање било и помодно, а без неопходног промишљања консеквенци и импликација таквог "импорта". Број покушаја ове врсте у пракси (у форми стратегија или других докумената одрживог

но-еколошких конфликта, одговарајућом прерасподелом дохотка. То додуше звучи разумно, али под претпоставком да социјална и просторно-еколошка диференцијација не премаше праг контролисаности пре него што буде достигнуто материјално обиље које је потребно за савладавање тог проблема!

развоја, на разним планским нивоима) још увек је далеко од неопходног. Одређена прилагођавања предузета су у првом реду у **законодавству**, најпре у области просторног и урбанистичког планирања и заштите животне средине, али и у њему још увек доминира својеврстан "заштитарски" приступ, што се манифестује и у енвајронменталној политици. Оно што највише **одудара од новије европске праксе** јесте пет ствари:

- Веома су **ретки примери да су општи принципи и критеријуми одрживог развоја операционализовани до аналитичких и оперативних концепата**.
- Још увек **недосте већина практичних упутстава о поступцима** који би омогућили припремање и доношење стварно одрживих одлука.
- Искуство у области планирања одрживог развоја је мало, а питање је и да ли постоји тзв. **"критична маса"** знања и људског капитала за предузимање опсежнијих активности у области.
- Такође **недостају и кључни институционални и организациони аранжмани и подршке у области планирања одрживог развоја**, док су одређена прилагођавања извршена у области заштите животне средине (у ужем смислу).
- Надасве, иначе неопходним, радикалним променама не иде на руку ни **широко распрострањен анти-плански став економских и политичких елита**, с једне стране, као и **непостојање консензуса међу кључним актерима о најприхватљивијем моделу планирања за период транзиције**, с друге.

Приоритети у институционалном, организационом и другом прилагођавању

Треба наставити са увођењем промена у области планирања одрживог развоја, заштите животне средине и очувања биодиверзитета. Овде би, на пример, биле од користи прве повратне информације из **примене оцене стратешког утицаја на средину** (по нашим законским прописима, дочим трапаво и неадекватно, "стратешке процене утицаја"), што је однедавно стипулисано у одговарајућим законским и другим прописима (1), али још више **примери добре праксе из Европе** (2). За трајно одржива решења, међутим, неопходна су сложенија и дубља прилагођавања. **Основно што би за успостављање новог система и праксе у овом часу требало предузети јесте следеће:**

- Најпре, неопходна су потпуно **нова уставна и законска решења за вертикалну координацију (међу управљачким нивоима) и хоризонталну координацију (унутар појединачних управљачких нивоа) у припремању, доношењу и остваривању одлука о заштити и развоју**. Сада нарочито недостају "средњи" нивои управљања и планирања, а у првом реду регионални и метрополитенски ниво управљања и планирања.
- За израду нове генерације докумената одрживог развоја, најпрече је да се најпре изврши **систематска и обухватна *ex post* анализа остваривања досадашњих (важећих) кључних планова, програма и пројеката, као и других одлука из ширег подручја развоја и заштите животне средине**.
- Посебно, неопходна је израда својеврсне **"националне стратегије сарадње са стратешким партнерима са становишта одрживог развоја"**. Уопште узев, нужно је започети систематски и програмирани рад на формирању тзв.

"коалиција за одрживост", то јест, лоцирање и активирање оних актера који су заинтересовани за ствар одрживости, а најпре субјеката у локалним срединама.

- Међу новим документима, приоритет имају: 1) Национална стратегија одрживог развоја. 2) Национална стратегија (план) просторног развоја и уређења. 3) Национална стратегија очувања и коришћења биолошке разноврсности. 4) Национална стратегија коришћења природних ресурса.⁵⁶
- Свакако треба предузети ревизију кључних програма и пројеката инфраструктуре и супраструктуре, са становишта њихових директних и индиректних трошкова и користи, односно са становишта, управо, њиховог "стратешког утицаја на средину", и, још шире, утицаја на одрживост развоја и на очување биолошке разноврсности.
- Хитно треба израдити нову генерацију планских приступа и методологије, која је компатибилна са конкретном применом општих принципа и критеријума одрживости.
- Такође треба интензивирати рад на започетим информационим системима о простору, насељима, животној средини и природним ресурсима, применом за то погодних приступа. Приоритетно треба извршити прилагођавања у статистичком систему, са циљем да се уведе европски систем *NUTS*, као и да се укључимо у програм *ESPON*.
- Треба битно побољшати укупну сазнајну основу за планирање одрживог развоја и у томе, приоритетно, предузети нова и систематска истраживања еколошко-просторних капацитета, крајњих ("ултимативних") прагова и ризика. Напоредо треба израдити нормативне системе показатеља за: 1) Квалитет живљења. 2) Еколошко-просторне капацитете, коначне/крајње прагове и ризике (прелиминарно). 3) Систем показатеља за будуће праћење и *ex post* оцену остваривања одлука за кључне планове, политике, програме и пројекте.
- Приоритетно је и дефинисати пројекте економско-еколошке обнове и рехабилитације привреде у градовима и варошима и прићи њиховој изради односно реализовању.
- Треба интензивније радити на разним локалним агендама одрживости, као и на другим одговарајућим стратегијама, усклађено са управо назначеним пројектима обнове и рехабилитације привреде.

⁵⁶ У наведеним и другим документима треба разрадити, до нивоа конкретних одлука о развоју и заштити, опште принципе и критеријуме и поступке у коришћењу природних ресурса, на пример: коришћење обновљивих ресурса, делимично обновљивих ресурса и необновљивих ресурса; еколошки и просторно-урбанистички стандарди који ће бити примењивани; производња трајнијих добара бољег квалитета, уз прихватљиве економске и социјалне трошкове, и пружање квалитетнијих услуга (нарочито у туризму, угоститељству и саобраћају); примена принципа рециклирања; примена принципа енергетске штедљивости; увођење правила за тзв. "ре-семантизације" роба и услуга, "еко-паковање" ("eco-packaging"), "еко-информисање" ("eco-informing"), "еколошких брендова" итд; примат принципа предострожности и принципа ригорозне претходне заштите (у односу на све друге принципе еколошке заштите и уређења простора и насеља, нарочито кад се још увек не располаже довољном сазнајном основом у погледу будућих вероватних односно изгледних последица развојних активности); принципи за коришћење најбоље очуваних и/или еколошки најосетљивијих и/или најважнијих екосистема са становишта компаративних предности, стратешког развоја и заштите; транспарентан и демократичан процес припремања, доношења и остваривања одлука које се тичу развоја и заштите; процедуре које омогућавају учествовање свих заинтересованих актера ("отвореност"); одредбе о јавности података и других информација; и др.

- Треба кандидовати поједина регионална подручја, градове, друга насеља и посебна, еколошки важна подручја, за добијање статуса пилот-подручја и демонстрационих подручја у процесу припремање за придруживање Европској унији, нарочито за потребе истраживања питања енвајронменталног зонирања и индексирања. У вези с претходним, треба убрзати рад на низу конкретних докумената одрживог развоја, у почетку у мањем броју пилот- и демонстрационих подручја (регија, градова, вароши и сеоских насеља). У том оквиру, надлежне планске, истраживачке и друге власти треба хитно да обезбеде **финансијску и другу подршку за учествовање наших актера у програмима CADSES, INTERREG III** и сл.
- Неопходно је хитно израдити институционалне и организационе аранжмане за друштвену помоћ успостављању тзв. **“одрживог бизниса”**, без које нема побољшања у условима приватизације, партнерства и доминације тржишно мотивисаних и заснованих одлука, скоро никаква. Упутно је да то буде урађено у оквиру одговарајућих стратегија за развој малих и средњих предузећа. У истим оквирима, треба успоставити предуслове за успостављање **разних облика партнерства**.
- Надасве, треба одмах приступити изради и примени одговарајућих програма **"образовања за Европу"**, за све актере који учествују у вођењу јавних послова, али у првом реду за припаднике: 1) Наше "политичке касте", на свим нивоима управљања. 2) Управу. 3) "Едукацију едукатора".

Све што је напред речено, међутим, изискује да се што пре дође до како-тако израђене **концепције новог планирања односно управљања развоје**, које би било прилагођено дејству кључних фактора транзиције, а уз то и прихваћено од већине политичких, професионалних и других актера. Ми налазимо да се **нова планска хеуристика** мора заснивати на моделу **проактивног планирања**, које је, опет, у складу са са кључним транзицијским факторима (наиме, политичком плурализацијом и демократизацијом, доминацијом приватне својине, приватном иницијативом и доминацијом тржишно заснованих одлука, селективном ре-регулацијом, у условима све шире либерализације одлучивања итд.), и подржава дејство ових фактора. У том смислу, **резолутно се противимо минимизовању улоге планирања**, којем је толико склона већина "архитеката" транзицијских реформи у нашој земљи, наиме, економиста неолибералне идеолошке провенијенције.⁵⁷

Такође је неопходно да се направи **радикалан отклон од странчарства**, чије је дејство погубно у вођењу јавних послова у нашој земљи. Странчарство је један од главних фактора у Србији који спречава отварање свих важних питања развоја у постсоцијалистичкој транзицији, а уз то и онемогућава доношење квалитетних и демократских одлука и "нормално" функционисање друштва. Без ангажовања **независне и непристрасне експертизе и компетентног лаичког знања**, односно без стварања институционалног и организационог оквира и претпоставки које то

⁵⁷ Детаљније о овом питању у: Vujošević (2003г).

омогућавају, изгледно је само да се настави постојећа партијска колонизација, дилетантизација и дебилизација у вођењу јавних послова.

ЛИТЕРАТУРА И ДРУГИ ИЗВОРИ

- A ko će to narod pozlatiti?* Ekonomist magazin, 245, 31. januar 2005.
- L. Albrechts, J. Alden, A. da Rosa Pires (eds) (2001) *The Changing Institutional Landscape of Planning*, Ashgate, Aldershot
- J.A. Bakkes et al. (1994) *An Overview of Environmental Indicators: State of the art and perspectives*, UNEP
- E.B. Barbier (ed.) (1993) *Economics and Ecology*, Chapman and Hall, London
- A. Blowers (ed) (1993) *Planning for a sustainable environment*, A report by the TCPA, Earthscan, London
- M. Čaha (1994), *Understanding Environmental Issues in Central and Eastern Europe, A Study Based on the Situation of the Czech Republic*, Paper Series, No. 3, R.E.C., Budapest
- M. Common (1995) *Sustainability and Policy, Limits to Economics*, Cambridge University Press, Cambridge
- Competitiveness, sustainable development and cohesion in Europe, From Lisbon to Gothenburg* (2003) European Commission, Regional policy, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, No. 12
- Consequences of the EU Enlargement, Proceedings of the International Seminar* (2003) Ministry of the Environment, Spatial Planning and Energy of The Republic of Slovenia, Ljubljana
- R. Constanza (ed.) (1991) *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*, Columbia University Press, New York
- Р. Ћирковић, Гурнути у бољи живот. Пети рођендан 5. октобра, НИИ, 6. октобар 2005.
- P. Dasgupta, G. Heal (1979) *Economic Theory and Exhaustible Resources*, Cambridge University Press/James Nisbet, Cambridge
- B. Drašković (red.) et al. (1998) *Ekonomija prirodnog kapitala. Vrednovanje i zaštita prirodnih resursa*, Institut ekonomskih nauka, Beograd
- Друштво бивших вредности. Разговор недеље: Младен Лазућ*, Политика, 9. октобар 2005.
- G. Esteva (2001) *Razvoj*, u V. Zaks, *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*, 196-218, Svetovi, Novi Sad
- A. Etzioni, P.R. Lawrence (eds.) (1991) *Socio-Economics, Toward a New Synthesis*, M.E. Sharp, Inc., Armonk
- European Spatial Development Perspective, Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU* (1999) Committee on Spatial Development EU, Potsdam
- A. Faludi, W. Zonneveld (1998) *Shaping Europe: European Spatial Development Perspective: Introduction*, *Built Environment* (23) 4, pp. 257-266.
- M. Filipović (2005) *Structural Transformation and Transition in Serbia*, Second Pan-Hellenic Conference on International Political Economy "Global Political Economy and the New Challenges for Development", Athens, September 2005

- M. Filipović, M. Vujošević (2004) Mesto i uloga Srbije u neposrednom regionalnom i širem evropskom okruženju: aspekt institucionalnog prilagođavanja u oblasti politike i planiranja razvoja, u: Strateški okvir za održivi razvoj Srbije, Posebna izdanja, 44, ss. 3-10, IAUS, Beograd
- J. Foster (ed.) (1997) Valuing Nature? Ethics, economics and the environment, Routledge, London and New York
- V. Gligorov, Balkan na početku 2005. U Evropi do 2015, Evropske perspektive, 17-22, Ekonomist magazin, 1/2005.
- Global Biodiversity Assessment* (1999) Cambridge University Press, UNEP, Cambridge
- I. Goldwin, A.L. Winters (1995) The Economics of Sustainable Development, Centre for Economic Policy Research, Cambridge University Press, Cambridge, UK
- B. Groombridge, M.D. Jenkins (eds.) (1996) Assessing Biodiversity Status and Sustainability, WCMC, WCP, Cambridge
- Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent* (2000) CEMAT, 12th Session, Hanover, Council of Europe
- G. Haughton, C. Hunter (1996) Sustainable Cities, Jessica Kingsley Publishers, Regional Studies Association, London
- Хитна модернизација индустрије у СЦГ. Економски ефекти интеграције у ЕУ* (Интервју са Милицом Увалић), У сусрет Европској унији, Канцеларија Србије и Црне Горе за придруживање ЕУ, Политика, 5. октобра 2005.
- T. Hayward (1998) Political Theory and Ecological Values, Polity Press, Cambridge, UK
- R.M. Hogarth, M.W. Reder (eds.) (1987) Rational Choice: The Contrast between Economics and Psychology, 251-65, University of Chicago Press, Chicago
- M. Hollanders, W. Molle (1999) Creating the conditions for improved cohesion in an enlarged EU. The crucial role of institutional development, in: R. Domanski (ed), The Competitiveness of Regions in the Polish and European Perspective, pp. pp. 47-65, Polish Academy of Sciences, Committee for Space Economy and Regional Planning, Warszawa
- Important Plant Areas in Central and Eastern Europe. Priority sites for Plant Conservation*, PLANTLIFE, Salisbury, May 2005.
- A.M. Janson, M. Hammer, R.A. Constanza (eds.) (1994) Investing in Natural Capital: The ecological economics approach to sustainability, Island Press, New York
- Kašnjenje u modernizaciji statističkog sistema, Studija izvodljivosti pridruživanja Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji (17)*, Danas, 5. maj 2005.
- A. Kovačević et al. (2004) Stuck in the Past. Energy, environment and poverty, UNDP, Serbia and Montenegro, Belgrade
- J. Kozlovski&G. Hill (eds) (1993) Towards Planning for Sustainable Development, A Guide for the Ultimate Environmental Threshold (UET) Method, Avebury, Aldershot
- M. Lazić i dr. (1994) Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih, Filip Višnjić, Beograd
- N. Low, B. Gleeson (1998) Justice, Society and Nature, An exploration of political ecology, Routledge, London and New York
- A. Mijalković, Više dobitaka nego gubitaka, Koristi i cena ulaska u Evropsku uniju, Evropski forum, Mesečnik za evropske integracije, br. 9, septembar 2005. godine (dodatak nedeljnika Vreme, br, 769)

- D. Miller, G. de Roo (1996) Integrated Environmental Zoning, An Innovative Dutch Approach to Measuring and Managing Environmental Spillovers in Urban Regions, *Journal of the American Planning Association* (62) 3, pp. 373-80.
- Na delu društveni darvinizam*. Danas, 10. oktobar 2005.
- National Biodiversity Planning, Guidelines Based on Early Experiences Around the World* (1995) WRI, UNEP and IUCN, Washington D.C.
- Z. Nedović-Budić, Miodrag Vujošević (2004) Interplay Between Political, Governance, Socio-economic and Planning Systems: Case Study of Former Yugoslavia and Present Serbia and Montenegro, International Conference 'Winds of Societal Change: Remaking Post-Communist Cities', pp. 111-132, University of Illinois at Urbana-Champaign, Russian and East European Center
- G. Nikolić, Da li nas je tranzicija učinila srećnijim, Danas BIZNIS, 26. septembra 2005.
- Нова глобална вага. Разговор са водећим истраживачем неједнакости*, Политика, 7. октобар 2005.
- Planning for Sustainable Development, Country Experiences* (1995) OECD, Paris
- Core Set of Indicators for Environmental Performance Reviews* (1993) OECD, Paris
- T. O'Riordan (1993) The Politics of Sustainability, in: R.K. Turner (ed.), *Sustainable Environmental Economics and Management: Principles and Practice*, pp. 37-69, Belhaven, London
- Partnership for Sustainable Development, The role of business and industry* (1994) UNEP et al., Paris
- D.W. Pearce, D. Moran (1994) *The Economic Value of Biological Diversity*, Earthscan, London
- D.W. Pearce, R.K. Turner (1990) *Economics of Natural Resources and the Environment*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, UK
- R. Pešić, Finansiranje zaštite životne sredine: uloga ekonomskih instrumenata u Srbiji, u J. Teokarević (prir), *Evropeizacija institucija: zaštita životne sredine u Grčkoj i Srbiji*, Evropski centar za evropske integracije (BeCEI), Beograd, 2005.
- T. Prugh, R. Constanza, H. Daly (200) *The Local Politics of Global Sustainability*, Island Press, Washington, D.C., Covelo, Cal.
- J. Ravetz (2000) *City Region 2020. Integrated Planning for a Sustainable Environment*, Earthscan, TCPA, London
- J. Rees (1994) *Natural Resources, Allocation, Economics and Policy*, Second Edition, Routledge, London
- D. Reid (1995) *Sustainable Development, An Introductory Guide*, Earthscan, London
- И. Росић (ред), *Стратегија регионалног развоја Србије*, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2004.
- T. Sager (1994), *Communicative Planning Theory*, Avebury, Aldershot
- W. Salet, A. Thornley, A. Kreukels (eds) (2003) *Metropolitan Governance and Spatial Planning, Comparative Case Studies of European City-Regions*, Spon Press, London and New York
- Sever sve dalji*, Ekonomist Magazin, br. 266, 27. jun 2005.
- V. Shiva (1992) Recovering the real meaning of sustainability, in: D.E. Cooper, J.A. Palmer (eds.), *The Environment in Question. Ethics and global issues*, pp. 187-93, Routledge, London
- Сиромашних 20 одсто. Животни стандард у Србији*, Политика, 11. октобра 2005.

- H. Skolimowski (1995) In Defence of Sustainable Development, *Environmental Values* (4), pp. 69-70.
- H. Skolimowski (1980) Rationality, Economics and Culture, How Smithian Economics Has Derailed Aristotelian Rationality, *The Ecologist* 10 (5) pp. 157-161.
- N. Smelser, E. Swedberg (eds.) (1994) *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton
- S. Stamenković, *Prodor privatnog sektora*, Vreme, 29. septembar 2005.
- V. Стевановић, Процена биодиверзитета - од интерпретације до конзервације, на примеру ендемичне васкуларне флоре Балканског полуострва, саопштење за Научни скуп "Биодиверзитет на почетку ново миленијума", Српска академија наука и уметности, Београд, новембар 2004. (у припреми).
- V. Stevanović, V. Vasić (1995), Pregled antropogenih faktora koji ugrožavaju biodiverzitet Jugoslavije, u: V. Stevanović, V. Vasić (prir/red), 1995, 19-42.
- V. Stevanović, V. Vasić (prir/red), *Biodiverzitet Jugoslavije, sa pregledom vrsta od međunarodnog značaja*, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Ecolibri, Beograd, 1995.
- С. Стојановић, Политички интереси Запада. 5. октобар - пет година после, Политика, октобар 2005.
- V. Stojkov, M. Vujošević, M. Subotić (1998) Neue Ansätze für die Raumplanung des Donaauraums in Jugoslawien, *EUREG*, 6, 60-65.
- N. Spasić, M. Vujošević (1997) The Use of Natural Resources and Sustainable Development, *SPATIUM*, 1/97.
- Стратегија регионалног развоја Србије. Кратак приказ истраживања експертског тима* (2003), Министарство за науку, технологију и развој, Републички завод за развој, Београд
- R. Swedberg (1991) The Battle of the Methods, Toward a Paradigm Shift, in: A. Etzioni, P.R. Lawrence (eds.), pp. 3-33.
- R. Swedberg (1993) *Economics and Sociology, Redefining the boundaries: conversations with economists and sociologists*, Princeton University Press, Princeton
- The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies* (1997) DGVI, CEC, Brussels
- Lj. Topisirović i V. Stevanović (ur.) (1998), Kriterijumi valorizacije aplikativnih potencijala komponenti biodiverziteta SRJ, Centar za genetičko inženjerstvo i molekularnu biologiju, Beograd
- R.K. Turner (ed.) (1993) *Sustainable Environmental Economics and Management*, Belhaven Press, London
- Više srednje. Izveštaj o humanom razvoju Srbije*, Ekonomist magazin. br. 281, 10. oktobar 2005.
- H. Voogd (1995) Environmental management and social dilemmas, *European Spatial Research and Policy*, 2, pp. 5-16.
- H. Voogd (1994) The Environment as an Object of Planning, in H. Voogd (ed.), *Issues in Environmental Planning*, pp. 9-30, Pion, London
- М. Вујошевић (2005а), Одрживи просторни и други развој у новим европским документима, "дефицит" одрживог развоја у Србији и улога бизниса. Хеуристичка правила за успостављање одрживог бизниса, у: Научни скуп "Србија и савремени процеси у Европи и свету", 931-944, Faculty of Geography, University of Belgrade,

Faculty of Natural Science and Mathematics, University of Novi Sad, Faculty of Natural Science and Mathematics, University of Niš, Belgrade-Tara

M. Vujošević (2005b), Одрживи регионални и урбани развој у Србији: још једна транзицијска мантра, или концепт који има продуктивни потенцијал?, у: Р. Богдановић, М. Ралевић (ур.), Планирање и менаџмент градова и региона, Зборник радова, 10-54, Крушевац

M. Vujošević (2005в), О vezi između krize javnih interesa, etičkog utemeljenja i novih planskih pristupa u periodu tranzicije. Jedna teorijska interpretacija, u: D. Filipović, S. Stanković, V. Šećerov (ur.), Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, 183-197, Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

M. Vujošević (2004a) Racionalnost, legitimitet i implementacija planskih odluka, Novije teorijske interpretacije i pouke za planiranje u tranziciji, s. 1-8, Institut za arhitekturu i urbanizam, Srbije, Beograd

M. Vujošević (2004b), Otvorena pitanja rekonstituisanja javnih interesa u Srbiji: narušeni legitimizacioni osnov i obnova proaktivnog planiranja, u: Komunikacije 2004., Javno dobro, Zbornik radova, 7-18, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd

M. Vujošević (2003a) Политика одрживог развоја и заштите животне средине - Економске категорије, у: Енциклопедија "Животна средина и одрживи развој, Књига тачних одговора", 363-416, Еcolibri, Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске, Београд, Српско Сарајево

M. Vujošević (2003b) Tranzicija bez rasta i razvoja? Još jednom o novoj planskoj heuristici i usklađivanju razvojnih politika, u: S. Stanković, D. Filipović i V. Šećerov (ur.), Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, 129-146, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu i Asocijacija prostornih planera Srbije, Beograd

M. Vujošević (2003в) Implikacije novijih evropskih dokumenata održivog razvoja za planiranje i uređenje prostora koridora magistralne infrastrukture u Srbiji, Prvi deo, u: Prostorni razvoj magistralnih koridora, Posebna izdanja, 41, ss. 3-32, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

M. Vujošević (2003г) Planiranje u postsocijalističkoj političkoj i ekonomskoj tranziciji, Posebna izdanja, 40, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

M. Vujošević (2002) Novije promene u teoriji i praksi planiranja na Zapadu i njihove pouke za planiranje u Srbiji/Jugoslaviji, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

M. Vujošević (1999) Reintegrating Montenegro into Europe - Problems of Its "Eco-Eco" Redevelopment, International Adriatic Conference, Proceedings, p. 302-10, Vision Planet, EC, MLP, RAFVG, UST, Trieste

M. Vujošević (1997a) Planiranje održivog razvoja, Deo prvi, Novije zapadno iskustvo u planskoj evaluaciji, metodama i tehnikama, u: Korišćenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora, 2, s. 3-32, Posebna izdanja, 35, IAUS, Beograd

M. Vujošević (1996b) Integralno planiranje, zaštita i uređenje prirodnih predela, u: M. Lješević i D. Dabić (ur.), Planiranje i uređenje predela, 41-52, Udruženje urbanista Srbije, Beograd

M. Vujošević (1995) Pouke iz novijih iskustava razvijenih zemalja u oblasti prostornog, urbanističkog i planiranja zaštite sredine, u: Dugoročni razvoj, organizacija i korišćenje prostora Srbije, s. 187-206, IAUS, Beograd

- M. Vujošević (1989), *Koncipirati i izgrađivati sistem prostornog i urbanističkog planiranja iznova i otpočetak*, Komuna, XXXVI, 6/1989.
- M. Filipović, M. Vujošević (2004), *Mesto i uloga Srbije u neposrednom regionalnom i širem evropskom okruženju: aspekt institucionalnog prilagođavanja u oblasti politike i planiranja razvoja*, u: Grupa autora, *Strateški okvir za održivi razvoj Srbije*, Posebna izdanja, 44, ss. 3-10, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd
- M. Vujošević, M. Filipović (2002) *Serbia at the Turn of the XXI Century – The Spatial and Urban Development Policies of the 1990s Failed and a "New Beginning"?*, EURA Conference "Urban and Spatial European Policies: Levels of Territorial Government", Turin
- M. Vujošević, N. Spasić, K. Petovar (2000) *Reintegrating Yugoslavia into European Development Schemes - the Urge to Reform the Planning System and Planning Practice*, Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, Belgrade
- M. Vujošević, N. Spasić (1998) *Institucionalni, organizacioni i metodološki aspekti planiranja održivog razvoja*, u: *Korišćenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora*, 3, IAUS, Beograd
- M. Vujošević, N. Spasić (1996) *Opšti principi održivog razvoja i perspektive planiranja*, u: *Korišćenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora*, s. 3-20, Posebna izdanja, 30, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd
- V. Zaks (ur.) (2001) *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*, Svetovi, Novi Sad